

Hervieu-Léger Sosyolojisi: Gelenek, Din ve Hafıza İlişkisinde Bir Sekülerleşme Analizi

Mustafa Derviş Dereli

Öz: Modern dünyada dinin geleceği meselesi, sosyolojik tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Modern dönemlerde kurumsal yapısı, etkinlik alanı ve toplumsal hayattaki pratik karşılığı gibi hususlarda dinin önemli değişimlerle karşı karşıya kaldığı şeklinde yaygın bir kanaat bulunsa da bu değişimin mahiyetine ve gelecekteki yönelimine dair farklı bakış açıları söz konusudur. Literatürde genel olarak "sekülerleşme tartışmaları" olarak yaygınlaşan ve çoğunlukla din sosyolojisi disiplini çerçevesinde seyreden bu fikir iççiliğine dikkat çekici görüşleriyle önemli katkılarda bulunan araştırmacılardan biri Fransız din sosyoloğu Danièle Hervieu-Léger'dir. Hervieu-Léger gelenek, kuşak ve hafıza üçgeninde dine ve dindarlığa yeni tanımlar getirmesi ve bu analizleri üzerinden sekülerleşme tartışmalarına farklı bir ufuk kazandırması bakımından yabancı literatürde hatırı sayılır araştırmalara konu yapılmasına rağmen Türkçe yazında kendisine neredeyse hiç yer bulamamıştır. Hervieu-Léger sosyolojisinin hangi sacayaklar üzerinde yükseldiği ve sekülerleşme tartışmalarında nasıl bir konum aldığı araştırma sorusuna odaklanan bu makale, bir din sosyoloğu olarak Hervieu-Léger'in entelektüel portresini çizmeyi hedeflemektedir. Hervieu-Léger'in Türkçe literatürde ilk kez bir çalışmanın doğrudan konusu haline getirildiği bu makalede, kendi çalışmalarının yanında onun düşüncelerine olumlu-olumsuz eleştiriler yönelten eserler de literatür taraması yöntemiyle incelenmiştir. Sonuç olarak gerek odaklandığı kavramlar gerekse yaptığı analizler bağlamında Hervieu-Léger sosyolojisinin Türkiye özelindeki sekülerleşme tartışmalarına yeni bir açılım sunabileceği fikrine ulaşılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Hervieu-Léger, gelenek, din, hafıza, sekülerleşme.

Abstract: The issue of the future of religion in the modern world is at the center of sociological debates. Although there is a widespread belief that religion is faced with important changes in terms of its institutional structure, scope of activity and its practical counterpart in social life in modern times, there are different perspectives on the nature of this change and its future direction. French sociologist Danièle Hervieu-Léger is a researcher who made important contributions to this intellectual ground, which has become widespread as "secularization debates" in the literature and mostly developed within the framework of the discipline of sociology of religion. Hervieu-Léger, who is frequently cited in the international literature for bringing new definitions to religion and religiosity in the triangle of tradition, generation and memory, and for bringing a different horizon to the secularization discussions through these analyses, has not been made the focus of extensive research in the Turkish sociological literature. Focusing on the research question on which foundations Hervieu-Léger's sociology is built and what position she takes in secularization debates, this article aims to draw an intellectual portrait of Hervieu-Léger as a sociologist of religion. In this article, in which Hervieu-Léger was made the subject of a study for the first time in the Turkish sociological literature, besides her own studies, the works evaluating her thoughts from positive and negative aspects were also examined by the literature review method. It was concluded that Hervieu-Léger sociology could offer a new perspective to the secularization debates in Turkey in the context of both the concepts she focused on and the analyses she made.

Keywords: Hervieu-Léger, tradition, religion, memory, secularization.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, mdervisdereli@erciyes.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0003-0263-7606>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI:10.12658/M0678
insan & toplum, 2022; 12(3): 159-192.
insanvetoplum.org

Başvuru: 26.11.2021
Revizyon: 31.12.2021
Kabul: 10.04.2022
Online Basım: 13.06.2022

Giriş

Sosyolojinin bir disiplin haline gelmesinden günümüze dek hemen her dönemde tartışılabilen hususlardan birisi, birey-toplum-din etkileşimi olmuştur. İnsanın bir toplum içerisinde, bir toplumla birlikte yaşama ihtiyacını hissetmesi, kendi varoluşsal sorunlarına cevaplar aramanın yanında bu arayışın toplumdaki karşılığını da müşahade etmesine imkân tanımıştır. Dinin, toplumun üyeleri açısından nasıl bir karşılığa sahip olduğu, onların anlam dünyalarında ne kadar yer bulduğu, toplumla hangi etkileşim alanlarında bulunduğu ve toplumsal hayattaki yansımalarının neler olduğu gibi hususları odağına yerleştiren din sosyolojisi, dinin geleceği konusunda da yakinen ilgilenmiştir. Comte, Durkheim, Weber ve Marx gibi kurucu isimlerin odak kavramları göz önüne alınacak olursa bu ilginin, sosyolojinin bir disiplin olarak ortaya çıkışıyla başladığı ve günümüzde de devam etmekte olduğu görülecektir. Sosyolojinin özellikle ilk dönemlerinde yoğun şekilde kabul gören dinin modern dönemlerde aşama aşama bireylerin gündelik hayatlarından çıkacağı öngörüsü ve sonraki araştırmalarda bu kabulün sorgulanmasıyla çerçevesi çizilen sekülerleşme tartışmalarına dahil olan Hervieu-Léger de dinin modern dünyadaki konumunu, gelenek ve hafıza zinciri kavramları etrafında ele almıştır.

1947 yılında Fransa'da dünyaya gelen Hervieu-Léger, 1967 yılında Sciences Po adıyla bilinen Paris Siyasi Bilimler Akademisi'nden mezun oldu. Sonraki birkaç yıllık süreçte hukuk ve sosyoloji lisans diplomalarını aldı. Ecole Pratique des Hautes Etudes'de hem sosyoloji hem de edebiyat ve beşerî bilimler alanlarında doktorasını tamamladı. 1974'ten 1993'e kadar National Center for Scientific Research'de (CNRS) araştırmacı olarak görev yapan Hervieu-Léger, 2004-2009 yılları arasında École des Hautes Études en Sciences Sociales'in (EHESS) başkanlığını yürüttü. Lé Collège dergisinde görev üstlenen Hervieu-Léger, Boston Üniversitesi'ndeki IRWA (Din ve Dünya İşleri Enstitüsü) Bilimsel Komitesi'nin ve 2006'dan bu yana Collegium Budapest isimli bilim konseyinin bir üyesidir. 1989'dan 2005'e kadar Archives de Sciences Sociales des Religions (CNRS/EHESS) dergisinin genel yayın yönetmenliğini yapan Hervieu-Léger'in ondan fazla eseri ve yüzden fazla yayımlanmış makalesi bulunmaktadır.

Hervieu-Léger, Türkçe literatürde unutulmuş ya da en iyimser ifadeyle ihmal edilmiş bir din sosyoloğudur. Gelenek, kuşak, hafıza ve sekülerleşme gibi din sosyolojinin başat konularında ismen zaman zaman kendisine yer bulsa da görüşleri ayrıntılı bir şekilde irdelenmemiş, dikkat çekici yaklaşımı çalışmalara konu edilmemiştir. Bu yazının büyük ölçüde odaklandığı temel eseriyle *-Religion as a Chain of Memory-* ilgili nitelikli bir değerlendirme yazısı (Şentürk, 2000) ile Aydınalp (2005) tarafından dilimize kazandırılmış bir makalesinden başka herhangi bir Türkçe kay-

nağa da ulaşamamıştır. Bu yönüyle çalışma, Hervieu-Léger sosyolojisini ortaya koymanın yanı sıra ülkemizde devam etmekte olan sekülerleşme tartışmalarına da katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Yazarın İngilizceye çevirisi yapılmış kitap ve makale düzeyindeki çalışmalarının temele alındığı bu çalışmada, literatür taraması yöntemiyle diğer eserlere de ulaşılarak araştırma konusu derinleştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede öncelikle Hervieu-Léger'in "din"i ve yorumlarında kritik bir rol üstlenen "gelenegi" nasıl tanımladığı irdelenecek, sonrasında ise hafıza ile din arasında kurduğu köklü ilişkiden hareketle sekülerleşme tartışmalarında nasıl bir konum aldığı tespit edilecektir. Hervieu-Léger sosyolojisinin temellerini oluşturan gelenek, hafıza, kuşak ve sekülerleşme gibi önemli kavram ve tartışma alanlarını tüm yönleriyle ele almak bir makalenin kapsamını aşacağından bahsi geçen meselelerin, sosyoloğun görüşleri etrafında ele alındığını çalışmanın sınırlılığı bağlamında ifade etmek gerekmektedir.

Bitmeyen Tartışmayı Nihayetlendirmek: Dinin Tanımı Konusunda Yeni Bir Perspektif İhtiyacı

Din sosyologlarının önemli akademik gündemlerinden birini, dinin tanımı oluşturmaktadır. Bir insanın, topluluğun, toplumun yüce/aşkın kabul ettiği varlığa veya kutsal addettiği nesneye/nesnelere başka bir insanın, topluluğun ya da toplumun da aynı şekilde yaklaşmaması, dinin tanımı üzerinde ciddi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Disiplin olarak ortaya çıkışında sosyolojinin bir nevi dinin karşısında konumlandırılması özellikle klasik dönemdeki sosyolojik mülahazaların da bu algıyı bir şekilde daha gerçekçi bir zemine taşıması, dahası ülkemize dâhil olma serüvenini takiben sosyolojinin uzunca bir süre dinle ve dinî hayatla mesafesini sürekli koruma ihtiyacı hissetmesi, söz konusu tartışmaları daha da belirginleştirmiştir. Bu bakımdan sosyal bilimlerle din bilimlerinin kavşak noktasında yer alan din sosyolojisi, herhangi bir dini doğrudan merkezine yerleştiren dinî sosyolojiden farklı olarak sosyodinî olay ve olguları köklü dinler kadar yeni dinî hareketler gibi küçük ölçekli dinî anlayışları da içerisine alan "kutsallık" üzerinden incelemeyi tercih etmiştir. Fakat Hervieu-Léger'in görüşleri ışığında tartışacağımız üzere bu tercih birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir.

Sosyologların dini/kutsallığı tanımlama girişimlerinde iki temel yaklaşım söz konusudur. Bunlardan ilki, dinin ne olduğu, içeriği ve özünü kapsayan "özel" tanımlar iken ikincisi, dinin ne yaptığı, işlevi ve rolüyle ilgilenen "işlevsel" tanımlardır. Otto'nun (1936) "din, kutsalın tecrübesidir" şeklindeki ifadesi özel tanımların; Durkheim'ın (2010) "din, toplumu bütünleştirir" cümlesi ise işlevsel tanımların meşhur örneklerini oluşturur. Bu kamplaşmayı aşmaya çalışarak yeni tanım teşebbüsünde bulunanların

yanı sıra Weber (2012) gibi dini tanımlamanın mutlak bir zorunluluk olmadığını ifade edenler de söz konusudur. Bu makalenin odağında yer alan Hervieu-Léger de çalışmalarında dinin tanımı meselesiyle ciddi düzeyde ilgilenerek konuya farklı bir zaviyeden bakmayı denemektedir. Hatta bu anlamda Hervieu-Léger sosyolojisinin, “sosyal bilimler çerçevesi içerisinde dini nasıl tanımlamak gerekir” merakı ve sorusu üzerine temellendiğini ifade etmek mümkündür.

Hervieu-Léger her şeyden önce dinin alanını tanımlamanın ve onu diğer fenomenlerden ayırt etmeye yarayacak göstergeleri toplamanın oldukça güç olduğuna ve bu yüzden de din sosyolojisini diğer disiplinlere nazaran daha farklı bir konuma yerleştirmek gerektiğine işaret eder. Söz gelimi siyaset, etik ya da estetik, insan deneyiminin farklı alanlarına ilişkin analizler yaparken daha rahat davranabilir. Fakat bahse konu olan meselenin yani dinin, kendisinden menkul bir veçhesi vardır aslında din, kendisinin ne olduğunu zaten özel bir form içerisinde tanımlamaktadır. Bir anlamda kendi kendisiyle yürüttüğü söylemde özne kendisini aşikâr eder. Dolayısıyla ona göre tanımı, dinin kendisiyle değil de “her dinin uygun gördüğü alanla” sınırlamayı öneren Emile Poulat’ın yaklaşımı isabetli gözükmektedir. Bununla birlikte meseleyi, öznenin kendisinin öngördüğü veya toplumun kabul ettiği şekliyle araştırmaktan kaynaklanan epistemolojik bir problem karşımıza çıkar (Hervieu-Léger, 2000, s. 31). II. Dünya Savaşı’ndan sonra başta Amerika olmak üzere dünyanın pek çok coğrafyasında yaygınlaşma temayülü gösteren yeni dinî hareketler ve yeniçağ inanışlarıyla birlikte bu epistemolojik problemler derinleşir ve böylece adına din denilen yapıları bir çatı altında tanımlamak giderek zorlaşır.

Modern dinî hareketlerin kendisine özgü aldığı yeni formlar, dinin ne olup olmadığı ya da sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği üzerinde yeni tartışmaları meydana getirmektedir. Bilhassa kiliseler özelinde kurumsal dindarlığın tonu soluklaşırken birey veya küçük topluluklar düzeyinde yeni dinî formlarla karşılaşmaktadır. En meşhur örneklerini Luckmann’ın (2003) “görünmeyen din” ve Davie’nin (1990) “ait olmadan inanmak” tezlerinde gördüğümüz kurumsal dinlerin zayıflaması hususunu, “metaforik din”¹ veya “seküler dindarlık”² gibi kavramlarla açtığımızda, Avrupa

1 “Metaforik din” kavramı Fransız din sosyoloğu Jean Séguy tarafından geliştirilmiştir. Séguy, Weber’den önemli ölçüde etkilenerek sosyologların modern dönemde dinin alanını kesin çizgilerle belirleme niyetlerinin beyhude bir çaba olduğuna dikkat çekerek dine tatmin edici sınırlar koymanın neredeyse imkânsız olduğunu öne sürmüştür. Kavramla ilgili çeşitli tartışmalar için bkz. Hervieu-Léger, 2000, ss. 66-72.

2 Hervieu-Léger, Séguy’nin analizlerinden de faydalanarak “seküler dinler” kavramıyla geleneksel/büyük dinlerin dışında kalan dinleri kasteder. Geleneksel dinler, bilhassa II. Dünya Savaşı’ndan sonra yaygınlık kazanan modern dinî oluşumlara sembolik içeriklerin nasıl yorumlanacağı konusunda, seküler dinler de geleneksel dinlere kendilerini modern zamanlarda içeriklerini yeniden nasıl yorumlayabileceği hususunda referans noktası teşkil ederler (2000, ss. 75-82).

toplumlarında daha yaygın şekilde olmak üzere hemen bütün dünyada daha özerk, bireysel bir dindarlık formunun yaygınlaştığı ortaya çıkmaktadır. Tarihi arka planı, kurumsal dizgesi ve -Hervieu-Léger'in odak noktası olan- hafızası olmayan bir inanç biçimini “dinî” olarak ifade etmek ne kadar mümkün olur? Yeni dinî hareketler, müntesiplerine bireysel bir kurtuluş vaat ettikleri için mi “dinî” sıfatını almaktadırlar ya da herhangi bir aşkın referansı ya da toplumsal gayesi bulunmayan bir hareketi, “dinî” şeklinde adlandırmaya devam edecek miyiz? (Hervieu-Léger, 2005, s. 311). Bu sorularla ciddi düzeyde ilgilenen Hervieu-Léger'in, bir dinî hareketin inanç, dinî pratikler ve inananlar topluluğu olmak üzere üç temel bileşenin (Bilgin, 2013, s. 311) bulunduğunu bilmekle birlikte insanların mahrumiyet duygusundan kurtulma, ahlaki ve manevi açıdan kendisini daha iyi hissetme (Kirman, 2010, s. 106), doğaüstü alana yüksek düzeyde merak duyma ya da kutsallık atfedilen bir kişinin ya da topluluğun peşinden giderek kendi kurtuluşunu gerçekleştirme gibi çok çeşitli gerekçelerle bu hareketlere iştirak ettiklerine dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Yeni dinî hareketlere ve yeni çağ hareketlerine katılımı özellikle dikkat çeken ve disiplin içerisinde yeni tanımlar yapma zorunluluğuna sevk eden son gerekçe, bizi “kutsal”lığın “din”den veya “dinî olandan” ne gibi farklılıklar barındırdığı meselesine götürür.

Hervieu-Léger sosyolojisinin en kapsamlı haliyle gözüktüğü *Religion As A Chain of Memory* isimli eserinde yazarın “imkânsız bir kavram” olarak nitelediği “kutsal”a özel bir ihtimam gösterdiği görülmektedir. Ona göre hem geleneksel/büyük dinler³ hem de varoluşla ilgili nihai sorulara verilen yeni yanıt biçimleri bağlamında kullanışlı olan “kutsal” kavramının, geleneksel dinlerin yüzyıllardır toplumlara bir şekilde sirayet ettirdiği bazı değerleri ve tanımları bastırabilme hatta dinî kurumların kurumsallığını aşındırabilme potansiyeli vardır. Hervieu-Léger burada “kutsal”la ilgili oldukça dikkat çekici bir tanım yapar: Kutsal, “geçmişte sorgulanmadan kabul edilen ya da yapılan şeylere özünü veren her türlü sistematığın yukarısında ve ötesinde, herhangi bir toplumsal form içerisinde şekillenmeyen spesifik bir gerçekliğe referansta bulunur” (2000, s. 44). Böylece kutsal kavramının merkeze alındığı bir dinî anlayışın, kesin bir şekilde verili olarak sunulan bir vahiyden neşet etme gibi bir zorunluluğu kalmamaktadır. Bundan dolayı da insanlar, bir dinin buyurgan karakteri veya oluşturduğu geleneğin anlam kodlarından azade bir şekilde kendilerini daha özgür hissedebilecekleri kutsallıklar arayabilmektedir. Ona göre eğer dinî tecrübeyle ilintili olarak Durkheimci analiz temele alınacak olursa söz gelimi bir futbol müsabakasının ya da rock konserinin çağımızda

3 Hervieu-Léger; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dünyanın çok farklı coğrafyalarında “ilahi dinler” olarak kabul gören dinî sistemlere çoğunlukla geleneksel dinler, kimi yerde de büyük dinler veya tarihsel dinler şeklinde atıfta bulunmakta fakat bu kavramlarla tam olarak hangi dinleri kastettiğini eserlerinde açıkça belirtmemektedir.

geleneksel toplumlarda dinin bireysel ve toplumsal anlamda yerine getirdiği bazı işlevleri karşıladığından hareketle sporun bir din olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışması bile ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle, herhangi bir dini yalnızca toplumsal işlevlerine indirgemek veya modern dönemdeki kutsallık arayışını geleneksel dinlerin öğretilerinin deneyimlenmesinden sanki daha üst bir çabaymış gibi sunmak, sorunlu sonuçlar doğurur. “Kutsal”ın bu minvalde çok daha fazla ön plana çıkarılması, dinin dönüşüne değil tam aksine sonuna tanıklık etmemizi beraberinde getirebilir (2000, ss. 57-58). Çünkü “kutsallık” alanıyla ilgili kabuller, kutsal kavramını dinin bir nevi karşısına yerleştirerek sekülerleşmenin alanını genişleten “seküler kutsallık”lara kapı aralayabilmektedir. Bu bakımdan geleneksel dinlerle yeni dini hareketleri ortak bir noktada buluşturduğu düşünülen “kutsal” ile “din” kavramları arasındaki son derece kritik olan mahiyet farklılığını gözden uzak tutmamak gerekir.

Hervieu-Léger’e göre modern dönemde adına din denilen bütün yapıların, sosyolojinin doğumundan bu yana hep tartışılmalı olan özsel ve işlevsel tanımlar dikotomisinde incelenmesi büyük bir eksiklik. Çünkü ona göre bir taraftan dinin özünüyle ilgili olmayan bir tanım yapmak zorunluluk arz ederken diğer yandan modern dinî eğilimlerin kendine özgü karmaşıklığı buna engel olabilmektedir. İşlevsel tanımları benimseyenler toplumun, toplum içerisindeki dinî grupların ve bu yapılar içerisindeki bireylerin anlam dünyalarına dair tüm tanımlama biçimlerini işin içine katarak çok geniş bir tanım yelpazesini kullanırlarken özsel tanımları savunanlar da oldukça kararlı bir şekilde yalnızca dinî geleneklerin özündeki öğretilere odaklanarak din tanımının alanını daraltırlar. Bunun sonucunda dinin işlevsel tanımlarının giderek genişleyen fenomenler dünyasıyla irtibat kurması günbegün zorlaşırken yalnızca geleneksel dinler temele alınarak inşa edilen özsel din tanımları da paradoksal olarak sosyolojik düşüncüyü otantik dinin koruyucusu rolüne mahkûm edebilmektedir. Yine işlevsel tanımlar, çağdaş toplumlardaki dinî sembollerin yayılışına daha iyi tanıklık edebilirken özsel tanımlar, dinin modern dünyadaki kaybıyla ilgili sürekli tekrar eden analizlerden öteye geçememektedir (Hervieu-Léger, 2000, s. 38; 2005, s. 311). Bu bakımdan dinin modern dönemdeki konumuna dair parçacı cevaplar sunabildikleri için her iki tanım formu da günümüzdeki dini ve dindarlığı anlamada tek başına yeterli olamayacaktır.

Dine işlevsel ve özsel tanımlamalar yüklemenin meydana getirdiği dilemmeden çıkış formülü mümkün müdür? Hervieu-Léger’e göre bunun yolu, dine genelgeçer bir tanım aramaktan ziyade dini karakterize eden özel inanma şekline ve bu formu ortaya çıkartan tarihsel birikime odaklanmaktan geçmektedir (2000, s. 75). Dolayısıyla bir din özelinde sosyolojik anlamda yapılması gereken en önemli iş, o dini bugüne taşıyan meşru geleneğin kökenlerinin izini sürmektir.

Moderniteyle Birlikte mi Modernitenin Karşısında mı? Geleneğin Yapı Taşları ve Din

Gelenek ve modernite arasındaki ilişki, sosyal bilimlerin en çetrefilli konularından birini oluşturmaktadır. Geleneğin sosyolojik anlamda nasıl bir olgu olduğu, modern dönemlerde ne düzeyde önem kaybına uğradığı daha da önemlisi geleneğin dinî öğretilerden ne ölçüde beslendiği ya da dinin içerisinde bulunmadığı bir gelenekten söz edilip edilemeyeceği gibi hususlarda benzer habitusları paylaşan sosyal bilimcilerin dahi uzlaşması oldukça güç gözükmektedir. Dolayısıyla söze geldiğinde bir taraftan saygı duyulacak düzeyde tarihî, sosyokültürel ve dinî bir arka planı akıllara getiren “geleneğin” diğer taraftan ait olduğu dünya, beslendiği felsefe, bireysel ve toplumsal düzlemdeki karşılığı açısından tanımlanması, çerçevesinin çizilmesi ya da üzerine konuşulması oldukça zordur. Hervieu-Léger, kavramın bu kaygan karakterinden dolayı bir konum alma ihtiyacı hissederek çalışmalarında (1990, 2000, 2001, 2005) Fransa’daki Hristiyanlık deneyimini, daha da özelden de Fransız Katolikliğini odağına yerleştirdiğini ve analizlerini buna göre yaptığını açıkça ifade etmektedir.

Hervieu-Léger, literatürde sıkça tekrar edilen dikotomiyi sorgulayarak işe koyulmaktadır: Modernite ve gelenek mutlaka birbirinin karşıtı olarak konumlandırılmak zorunda mıdır? Benzer şekilde modernite ve din kesin bir zorunlulukla zıt uçlarda mı yer almalıdır? Daha da önemlisi, “modernlik bir taraftan büyük dinî sistemleri erime tehlikesiyle karşı karşıya bırakırken öte yandan aynı modernlik nasıl olur da yeni dinî formlar üretmektedir?” (2005, s. 310). Klasik sekülerleşme tezinin temel savunusu, bilindiği üzere geçmiş zamanlara ait olduğu gerekçesiyle dinin modern dünyada kültürel inandırıcılığını kaybetmeye mahkûm olduğu ancak belli durumlarda hesaba katılabileceği idi. Hervieu-Léger’e göre çağdaş dünyadaki dinî yenilenmeleri görmezden geldiği için argümanları tartışılmaya müsait bu tezi reddeden kimi sosyologlar, din ile gelenek arasındaki kavramsal ve zihinsel bağı koparmaya çalışarak başka büyük bir yanılsa sürüklendi. Ona göre yapılması gereken şey, gelenek ile din arasındaki derin ilişkiyi, modernite bağlamında yeniden ifade etmektir (2000, ss. 83-84). Bunun gerçekleştirilebilmesi için sosyolojinin neredeyse bir disiplin olarak merkezine yerleştirdiği geleneksel ve modern toplum tanımlarının gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır.

Hervieu-Léger’e göre “geleneksel toplum” ifadesinin makro bir kavram anlamında neredeyse bütün dünya coğrafyasına tekabül edecek şekilde kullanılması isabetli olmayacaktır. Yalnızca bir gelenekten bahsedilemeyeceği gibi bütün geleneksel kültürleri, belli temalar ve çerçeveler üzerinden dahi karşılayan özellikleri belirleyebilmek güçtür. Öte yandan gelenek bağlamında sıkça dile getirilen başlangıcı

belirleyememe sorunsalının “modern toplum” kavramı için de geçerli olduğunun farkına varmak gerekir. Modernite dediğimiz olguyu, gerçek manasıyla Aydınlanma’yla mı, Reform’la mı yoksa 12. ve 13. yüzyıllara dayanan bilimsel gelişmelerle mi başlatacağız? Öyleyse modern toplum için de bir tarih koyma sorunu vardır ve bu zorluk, geleneksel toplumu tanımlama zorluğuyla eş değerdir. Bu bakımdan her iki toplum biçimini mutlak çizgilerle ayırmak, öncesine ve sonrasına belli vasıflar yaklaştırarak her ikisini birbirinin karşısı olarak konumlandırmak, toplumların sürekliliği açısından isabetli değildir. İnsanın hem kendi tabiatı hem de yaşamı nasıl her an değişime müsaitse ve heteronomiye açıksa geleneksel ve modern toplumlar da aynı ölçüde geçişkendir, birbiriyle örtüşen temel dinamiklere sahiptir. Modern toplumun dikkat çekici farklılığı, önceki toplum yapıları içerisinde hayat bulan unsurları kendi akışkan karakterinde yeniden yapılandırması, geliştirmesi, örgütlemesi ve yeniden kullanmasıdır. O halde gelenek, modernite dünyasından dışlanmamış, modernite içinde yeniden inşa edilmiş, yeni hüviyetler elde etmiştir (Hervieu-Léger, 2000, s. 85).

Modern zamanların en belirgin karşılığı olan değişim baskısı ile geleneğin sürekliliği arasında ciddi bir tenakuz bulunduğu ileri sürülebilir. Çünkü gelenek, “bir grubun veya toplumun geçmiş ile bugün arasında zorunlu süreklilik adına kabul ettiği temsiller, imgeler, teorik-pratik zekâ ve davranış tutumları” (Hervieu-Léger, 2000, s. 87) gibi unsurların bir araya gelmesiyle oluşur. Bununla birlikte Hervieu-Léger’e göre geleneğin bir süreklilik ilkesine tabi olması, onun hâkimiyeti altında yer alan toplumların her zaman değişime sert bir direniş göstereceği anlamına gelmez. Bu durum şöyle örneklendirilebilir: Geleneksel dönemlerde ve gelenek dünyasında dinin, bireysel ve toplumsal sürekliliği kuran önemli bir anlam kodu olduğu, bireyleri ve grupları belli gündelik eylemlere yönlendirdiği ve kolektif anlamlar dizgesi oluşturduğu açıktır. Berger’in (2005) tanımlamasıyla dinin toplum üzerinde bir kubbe/şemsiye vasfı taşıdığı ve karşılaşılabilecek kaos durumlarında dizginleştirici bir rol üstlendiği aşikârdır. Fakat peygamberlerin ortaya çıktıkları bölgede bireysel, toplumsal ve kültürel anlamda meydana getirdiği değişimler göz önüne alındığında, bir toplumun geleneksel kodlarının belli bir süre değişime direnç gösterse de zaman içerisinde bambaşka bir çehreye bürünebileceğini ortaya koymaktadır. Bu perspektiften yaklaşıldığında geleneğin, geçmişin şimdiki zamandaki bir tekrarı olmadığı ortaya çıkar. Gelenek, bir toplumun kendi tarihinin, önceki dönemlere hayat veren bireysel ve toplumsal mekanizmaların kaynağı olduğu için geçmişe aşkın bir otorite bahşeder. Bu geçmişin ne kadar kadim olduğu, gelenekleşme düzeyini etkilemekle birlikte gelenek için asıl önemli olan husus, o geleneği kuran dinamik yapının ve o geleneğe atfedilen otoritenin günümüzde bir süreklilik olarak devam ettirilip ettirilemediğidir. Bu bakımdan ihtiyaç duyulan şey, geleneği şimdide aynı şekilde

gerçekleştirmek yerine ona geçmişteki varlık anlamını veren özün canlı hatırasını bugüne getirebilmek yani geleneğin yaratıcı gücünü tekrar ikame edebilmektir (Hervieu-Léger, 2000, ss. 86-88).

Hervieu-Léger'e göre "geleneksel toplum" ifadesi, sosyolojide nasıl bir "ideal tip" olarak araçsallaştırılıyorsa geçmiş dönemlerin bütünüyle dinî olduğu ya da geçmişte insanlığın neredeyse tamamının dinî bir toplum içerisinde yaşadığı iddiası da aynı şekilde ideal tipleştirme olmaktan öteye geçmemektedir. Geleneksel toplumlarda genel anlamda kabul gören sabit bir normlar sistemi bulunduğundan anlam arayışına bu düzeyde ihtiyaç duyulmuyordu. Fakat devlet fikrinin ortaya çıkışıyla birlikte anlam kodlarını oluşturmada kiliselerin yanı sıra okullar veya siyasi partiler gibi etkin başka yapıların görünürlük kazanmaya başlaması, bir nevi gelecekte meydana gelecek değişimin habercisiydi. Bireyin çıkarlarını, vicdanını, psikolojisini kendi özerkliğiyle yönettiği hatta bu yüzden Baudrillard'ın (1987) "psikolojik modernite" şeklinde tanımladığı toplumlarda sosyal anlam, kişiye özel inisiyatifler haline gelerek çoğullaştı (Berger, 2015; Hervieu-Léger, 2000, s. 94). Bundan dolayı her anlamda bir tercihler dünyasıyla karşı karşıya kalan modern birey, egemen ideolojilerin ya da dinî anlayışların dışına taşarak kendi hikâyesini yazmak istedi. Geleneğe referansla yönetilmeyen böyle bir ortamda din hâlen karşılaşılabilecek yeni sorunlara yeni anlamlar üretebilecek pozisyonda mıdır? Ya da modern toplumlar için din, yalnızca ikincil düzeyde bir sembolik ve kültürel rol mü oynamaktadır? Bu sorulara verilen cevaplar gün geçtikçe çeşitlenmektedir.

Modernitenin akılcı paradigmasının toplulukları ve kapsamlı anlam sistemlerini değişim yönünde kısıktığı hatta kısıktırmaya da devam ettiği inkâr edilemez. Hervieu-Léger'in konuyla ilgili yorumlarından şu çıkarsama yapılabilir: İnançlar bağlamında kesinliğin hâkim olduğu, Bourdieu'nun (1991) "bir vücudun uzuvları" şeklinde tanımladığı ilk toplulukların ortadan kaybolduğu ve dinlerin değişimin tüm gücüne maruz kaldığı bir vasatta, büyük dinler dahi kendi miraslarından faydalanarak toplumsal yaşamı yeniden örgütleyecek mekanizmalar üretmek durumundadır aksi takdirde sekülerleşmenin yıkıcı etkilerinden giderek daha fazla etkilenmeleri muhtemeldir. Bunun gerçekleşebilmesi ise geleneğin yalnızca geçmişten ibaret olmadığını ortaya koyan ve tarihsel-kültürel-dinî pek çok bağlamda geçmişle bugün arasına özenle ilmek dokuyan bir unsur olarak hafızanın korunması ve bütün müdahalelere rağmen mümkün olduğunca bugüne aktarılabilmesiyle mümkün olur.

İhmal Edilmiş Bir İnceleme Alanı: Hafıza ve Din İlişkisi

Hafıza, sosyal bilimlerin son dönemlerdeki dikkat çekici alanlarından biri olarak giderek önem kazanmaktadır.⁴ Bilhassa son yarım yüzyıldır dünya ölçeğinde deneyimlenen teknolojik gelişmelerin değişime ivme kazandırması, topluluk bağlarının zayıflaması, popüler kültürün hegemonik gücü dolayısıyla bir milleti millet yapan temel hasletlerin silikleşmeye yüz tutması, kentlerin giderek birbirine benzemesi gibi pek çok değişken, hafızanın hayati bir noktada konuşlandığını göstermektedir. Hafıza yalnızca toplumsal, kültürel, dinî yaşam alanlarında değil bireyin kendi hayatını ve hayata yönelik bakışını anlamlandırması bakımından da önemli bir misyon üstlenmektedir. Bu bakımdan hangi bağlamda ve düzeyde olursa olsun modern zamanlarda çok daha fazla müdahaleye uğrayan⁵ hafızanın farkında olmak ve hatırlamak-unutmak gibi temel insani hasletlerden hangi temeller üzerinde hayatietini sürdürülebileceğine kadar hafızayı hafıza yapan hususiyetleri keşfetmek gerekmektedir.

Hafızanın din ile olan irtibatı ise literatürde ilginç bir şekilde kendisine çok az yer bulmuştur.⁶ Etimolojik olarak bakıldığında “religion”un kökeni olan “religare”nin “bağlamak, birbirine eklemek” gibi karşılıklarının hatırlamakla ne kadar ilintili olduğu ortaya çıkar. Bu yapısal ilişkiyi, hafıza konusunda yapılan çalışmalar henüz yoğunlaşmadan ele alan ve fazlaca atıf alan isimlerden birisi, bu yazının konusunu teşkil eden Hervieu-Léger’dir. Durkheim’ın “kolektif bilinç” kavramından esinlenen ve Halbwachs’ın hem Durkheim sosyolojisine katkılarından hem de hafıza konusundaki perspektifinden beslenen Hervieu-Léger, *Religion As A Chain of Memory* isimli meşhur eserinde konuyu irdeler. Bu çalışmasında hafızanın temel unsurlarını ve dayanaklarını belirlemekle kalmayıp onun korunmasında ve aktarılmasında kuşakların önemi ve anlam/maneviyat arayışının bir sonucu olarak benimsenen dinî

4 “Hafıza” kavramının sosyal bilimlerin farklı alanlarında hangi bağlamlarda ele alındığı, hangi alternatif kullanımlara sahip olduğu ve psikolojiden sosyolojiye nasıl bir geçiş serüveni yaşadığıyla ilgili ayrıntılı tartışmalar için bkz. Karaarslan, 2019, ss. 29-68.

5 Hafızanın modern zamanlarda mekânsal düzenlemeler, tarihsel anlatı, bedensel pratikler, dinî anlayış ve dinî oluşumlar gibi çok farklı bağlamlarda karşılaştığı müdahale biçimleri ve bu müdahalelerin bireysel ve toplumsal düzlemde nasıl karşılık bulduğuna dair dikkat çekici bazı tartışmalar için bkz. Akın, 2017; Karaarslan, 2019.

6 Toplumsal/Kolektif hafıza çalışmalarının sosyal bilimlerdeki en önemli ismi olan ve kavramı psikolojiden sosyolojiye taşıyan isim olarak görülen Maurice Halbwachs, din ve hafıza ilişkisini de en kapsamlı şekilde inceleyen sosyolog olarak karşımıza çıkar. Hem *Kolektif Hafıza* hem de *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* isimli kitabında, din-hafıza ilişkisine özel bir başlık açtığı görülür. Her dinin çok uzak bir geçmişe ve kutsal kabul edilen belli mekânlarla irtibatlı şekilde yaşanan olaylara kadar geriye giden geleneklerden oluşan bir hafızaya sahip bulunduğunu düşünen Halbwachs, o dinin müntesiplerinin de içinde yaşadıkları zamanda bu hafızayı belirli ritüellerle daima canlı tutmayı hedeflediklerine dikkat çeker (2021, ss. 169-172). Hervieu-Léger’in kendisi gibi Fransız bir sosyal bilimci olan Halbwachs’ın görüşlerinden önemli ölçüde etkilendiği hatta sosyolojisini de bu etki çerçevesinde kurguladığı anlaşılmaktadır.

anlayışların sürdürülmesinde hafıza zincirinin rolü gibi farklı bağlamlar etrafında hafıza konusunu derinleştirmiştir. Hervieu-Léger'in bu çabası, çoğunlukla Hristiyanlık özelinde olmak üzere gelenek ve hafıza arasındaki irtibat kadar hafızada içkin olan dinî referansların da fark edilip sorgulanmasına bir imkân sağlamıştır.

Hervieu-Léger'i din sosyolojisinde farklı kılan en önemli niteliği; dini, gelenek ve hafıza temelinde tanımlamasıdır. İlk başlıkta da vurguladığımız gibi literatürde kabul gören din tanımlarına mesafeli yaklaşan Hervieu-Léger, kesin bir din tanımı geliştirmek yerine dinin nesnesini tanımlayan fakat bununla birlikte dinin sürekliliğine ve canlılığına işaret eden çerçeveye bir tanım (2000, s. 68) önermektedir. Buna göre din, "belli bir inanç zincirine ait olma bilincinin hem bireysel hem de kolektif olarak oluşturulduğu, sürdürüldüğü ve kontrol edildiği ideolojik, pratik ve sembolik bir sistemdir" (2000, ss. 81-82). Başka bir ifadeyle din, kuşaktan kuşağa sürekliliği sağlayan bir "hafıza zinciri"dir. Hervieu-Léger'e göre bu tanımın vazgeçilmez ilk şartı, kişinin bir inanç zincirine ait olduğunu açıklaması, onunla kendisi arasında özdeşlik kurmasıdır. Bu özdeşliğin kimi zaman "atalarımızın inandığı gibi inanıyorum çünkü onlar inandı ben de inanıyorum" şeklinde cümlelerle kurulabileceğine dikkat çeken Hervieu-Léger, inananın, inandığı şeye inanmasını sağlayan bir nedensellik mantığı ortaya çıktığı andan itibaren inancın artık bir din haline gelebileceğini öne sürmektedir. Burada din şeklinde kodlanan inancın ne kadar tutarlı veya olağanüstü olduğu çok da önemli değildir, önemli olan inancın özünden ziyade üyelerini birbirine kenetleyen ve onlar arasında bir inanma motivasyonu oluşturan bağlılıktır. Nitekim dinî gruplar kendilerini, öznel ve nesnel anlamda sürekliliği tarihi aşan bir "hafıza zinciri" olarak tanımlarlar. Kendilerini geçmişe bağlayan, şimdiye anlamını veren ve geleceğe pencere açan bu zincirdir dolayısıyla her dinî grup kendi hafızasına sarılabildiği ölçüde güçlüdür (Hervieu-Léger, 2000, s. 81; Fiocchetto, 2019, ss. 73-74).

Bir inanç zincirine yani geleneğe referansı, din tanımının merkezine yerleştirmekle Hervieu-Léger, dini toplumsal hafızayla da ilişkilendirerek inanmanın ikinci unsuru olan "süreklilik hatırası" ön plana çıkartır. Tanımda dikkat çeken "ait olma bilinci"nin bireysel ve toplumsal anlamda oluşturulup sürdürülmesi, bireyin öncelikle bir grup ya da topluluk içerisinde yer almasını ve bir neslin parçası olarak geçmişe dair hatıralardan beslenmesini zorunlu kılar. Geleneğe yatıştırıcı bir güç olmaktan çok çağdaş koşulların ışığında yeniden okunması gereken bir olgu gözüyle bakıldığı için bu hatıralar, dinî inancın aktarılmasında ve yeniden üretilmesinde doğrudan işlev görecektir şekilde geçmişten çağrılır dolayısıyla hafıza zincirinin parçaları ve onların sembolik çağrışımları bir diyalektik içinde işler. Bu yüzden bütün dinler, kökenlerinde yatan öğretileri, anlatıları, efsane ve mitleri her daim harekete geçirecek bir hafızayı canlı tutmayı hedefler (Hervieu-Léger, 2000, s. 124). Bunun yolu ise o dine

mensup kişilerin geçmişe dair hatıraları zihinlerinde sürekli tekrar eden bir forma dönüştürerek gündelik hayatlarında pratiğe dökmelerinden geçer.

Dinlerin kendisine ait geçmişi bugüne çağırmada ve onu bugünde yaşanılabilir hale getirmede ihtiyaç duyacağı dinî bellekte de kolektif kimlik bağlamında sözü edilen unutmama, seçici unutmama, eleme, geriye dönük yeniden icat gibi özellikler bulunur. Kolektif bellek, bireysel belleğin düzenleyicisi olarak da işlev görerek geçmişi sürekli olarak nasıl yeniden kurar ve etkin hale getirirse dinî bellek de o dine mensup olan kişilerin ve grupların kendi benliklerini oraya hasretmesiyle ortaya çıkan inanç sistematiğini çeşitli hafıza pratikleriyle yeniden ve yeniden bugüne taşır. Halbwachs'ın (2021, ss. 166-167) ifade ettiği gibi bir inanan kendi dini açısından önem taşıyan bir ibadet mekanına girdiğinde, yüzyıllardır o dinin müntesipleri tarafından deneyimlenen duygu durumuyla kendisinin de karşılaşacağı ve onlarla ortak hatıralar biriktireceğinin farkındadır. Nitekim hemen bütün dinlerde, o dine inanan insanların soyunun devam etmesi gerektiğine yönelik bir anlayışın olmasının ardında, şimdiki zamana anlamını veren ve geleceği de içeren bir geçmişi hatırdan tutan hafıza zincirini sağlam tutma hedefi yatmaktadır. Bu bakımdan geçmişin hafızaya tekrar ve tekrar çağırılması, kimi inanç sistemlerinde bir ayin olarak vazgeçilmez dinî bir ritüel olarak gerçekleştirilir. Hafıza zincirinin bir ritüel olarak çağırılmasıyla ortaya çıkan duygusal yoğunluk ve sembolik zenginlik, zincirin gerçekleştiği inananlar topluluğunu manevi anlamda etkiler. Ritüeller her şeyden önce hafıza zincirindeki kişilerin geçici olduğunu buna karşın belirli söz, jest, mimik ve hareketlerle gerçekleşen bir ritüelin her türlü değişime rağmen kendisini koruyabileceği fikrini ima eder (Hervieu-Léger, 2000, s. 125). Hayatın kendi doğallığı, olağan akışı içerisinde nesnel bir mahiyete bürünen söz konusu ritüellerin kuşaklar boyu sağladığı hafıza, bu açıdan bakıldığında “dini yaşama kapasitesi” (Flanagan, 2001, s. 302) olarak karşımıza çıkar.

Hervieu-Léger'in din ile hafıza ilişkiselliğinden ortaya çıkan yukarıdaki tanımının üçüncü unsuru ise toplumsal (ve dinî) hafızayı besleyen geleneği meşrulaştırmadır. Ona göre tam anlamıyla dinî olarak vasıflandırabileceğimiz bir inancı meşrulaştıran otoriter geleneğin, kolektif bir hafızanın bulunması zorunludur (2000, s. 72). Gelenek burada kimliğin anlamlandırılmasında veya dinî bir topluluğun devamlılığında kullanılan bir referans noktası olarak konumlandırılır. Kişinin kendisi olma sürecinde bir şekilde başvurduğu ve inancının merkezi dinamiğini teşkil eden gelenek referansları kimi zaman bir ayrışma kaynağı olarak gözükse de çoğunlukla bir özdeşleşme ve uzlaşma noktasıdır. Gelenek referanslarını yalnızca kutsal metinlerle ya da belli ritüellerle sınırlandırmak doğru olmaz. Ona göre gelenek, bir dinî topluluğun ritüellerini kendi tarihsel anlatısı ve kurumları üzerinden yeniden okumaya tabi tut-

tuğu hermenötik bir süreçte ortaya çıkar.⁷ Bir geleneği gelenek haline getiren temel nitelikleri içselleştirmeden geleneği savunmak tek başına yeterli değildir. Bilhassa modern dönemlerde sıkça dile getirildiği üzere gelenekle ilgili her şeyin mutlaka inanma alanına gireceğini ya da inanma alanına giren her şeyin geleneğin sınırlarına dâhil olacağını öne sürmek isabetli olmaz. Çünkü modern dönemde toplumsal hafıza nasıl tek bir vücut halinde değilse dinî hafıza da parçalanmıştır. Fakat bu durum, modern dönemdeki dini ya da Hervieu-Léger'in ifadesiyle "dinî moderniteyi" (2000, s. 30) anlamlandırmada gelenek ya da hafıza zinciri kavramlarının verimli olmayacağına delalet etmez. Tam aksine hafıza zincirindeki zayıflıkların, kopuklukların ve yön değiştirmelerin izleri sürülebildiği müddetçe o toplumun inanç dünyasının serüvenine ulaşmak mümkün olabilir. Bu bakımdan Hervieu-Léger'e göre bütün sekülerleşme hikâyelerinin/tartışmalarının düğüm noktası, modern toplumlarda hafızanın parçalanması ve hafıza pratiklerinin bir kuşaktan diğerine intikalinde süreksizliklerin yaşanmaya başlamasıdır.

Bir Toplumsal Hafıza Krizi Olarak Sekülerleşme: Topluluğun Parçalanması, Dinî Bireycilik ve Dinî Kurumsuzlaşma

Sosyolojinin en bilinen dikotomilerinden birini oluşturan geleneksel toplum-modern toplum ikilisi, her ne kadar disiplinde bir anlama ve kıyaslama zeminine imkân sağlasa da modernitenin benmerkezci karakteri dolayısıyla ilk toplum biçimi çok büyük ölçüde "öteki" ilan edilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Hervieu-Léger sosyolojinin bazı temel kabullerine karşı çıktığı gibi bu dikotomiye de itiraz etmekte ve geleneksel toplumu olumsuz vasıflamak için dile getirilen bazı eleştirilerin modern dönem için de geçerli olabileceğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte sosyal bilimcilerin neredeyse tamamının kabul ettiği gibi modern dönemle birlikte pek çok bağlamda önemli değişimler yaşandığının ve toplumsal yapıdaki dönüşümün de bunların başında geldiğinin farkındadır. Modern dönemde toplum, kendisine

7 Hervieu-Léger'in geleneğin mutlaka tarihsel bir geçmişe atıfla inşa edilebileceği düşüncesine İngiliz din araştırmacısı Ron Geaves, Prem Rawat üzerinden itiraz eder. 1957 yılında Haridwar'da dünyaya gelen, Hans Maharaj olarak da bilinen ve önde gelen Hint dinî liderlerinden kabul edilen Hans Râm Singh Rawat'ın en küçük oğlu olan Prem Pal Singh Rawat, kökenleri olan Kuzey Hindistan'daki yerleşik geleneklerle bağlarını kopartarak kurumsal dindarlık biçimlerinden uzak yeni bir gelenek oluşturmaya çalışmıştır. "Geleneksiz bir geleneğin" örneği olabilecek bu dinî oluşum bilhassa Prem Rawat'ın 1970'lerden itibaren Batı'ya seyahatleriyle birlikte Avrupa ve Amerika'da yayılması hızlanmıştır. Rawat'ın öğretileri arasında "Bilgi" olarak adlandırdığı bir meditasyon uygulaması ve manevî güç, seçim, takdir ve umut gibi unsurları içerisinde barındıran, kişinin kendini keşfetmesine dayalı bir barış eğitimi yer alır. Günümüzde Prem Rawat Vakfı adı altında dünya çapında faaliyetleri devam eden bu dinî oluşum, Geaves'e göre Hervieu-Léger'in din ile gelenek arasında kurduğu zorunlu ilişkinin, bütün dinî anlayışlar için geçerli olamayabileceğinin bir göstergesidir (Geaves, 2009, ss. 20-21).

özgü yeni hususiyetler almış ve bu özellikler hafıza unsuruna da önemli düzeyde etki etmiştir. Modern öncesi toplumlarda kuşaktan kuşağa aktarılan şifahi kültür, bütün doğruları ve yanlışları, eksiklikleri ve fazlalıklarıyla Hervieu-Léger'in bahsini ettiği hafıza zincirini ve bireysel-toplumsal-dinî yaşama formunu bir şekilde ayakta tutarken modernitenin yıkıcı taarruzları, söz konusu kültürel aktarımı ve hafızanın intikalini baltalamıştır. Pierre Nora'dan (2006) hareket ederek geleneksel toplumlar eğer "hafıza toplumu" şeklinde tanımlanacak olursa parçalanmış ve sürekli müdahaleye maruz kalan hafızaları dolayısıyla modern toplumları "değişim toplumları" (Hervieu-Léger, 2000, s. 123) ismiyle nitelendirmek gerekir. Hervieu-Léger, odağına yerleştirdiği "kolektif hafıza" ekseninde bu formlar özelindeki dinin konumunu çalışmaya değer bulmuştur.

Hervieu-Léger'e göre modernlik, dünyayı rasyonelleştirme, düşünce ve eylem yoluyla kaosu ortadan kaldırma iddiasıyla kutsal olandan kendisini ayırıştırır. Bu açıdan dinin yapısal olarak moderniteye yabancı olduğu ve modernitenin nezdinde dinin yalnızca bir kalıntı olarak geçmiş dünyaya referansla varlığını sürdürebileceği dile getirilir. Bu iddianın en yaygın göndermelerinden birisi, modern dünyanın rasyonel olduğu ve dinin de bu rasyonellikle örtüşmediği düşüncesidir. Çağdaş dünyadaki dinî durumu doğru bir şekilde tahlil etmeyi engelleyen bu genelgeçer kabulde ıskalanan husus, rasyonel düşünüşün doğurduğu bilim ve teknolojinin, dinin geçmiş dönemlerindeki karşılığında bir değişim meydana getirirse de insanların yaşam deneyimlerini anlaşılır kılacak arayışlarına cevaplar sunabilecek yeni bir güven ortamı sağlayamadığıdır. Bu nedenle, oransal veya görünürlük anlamında inancın yaşadığı düşüşü, Hervieu-Léger'e göre bilim ve teknolojinin aşladığı rasyonalizm alanının giderek büyümesine değil de anlam krizi ve çoğulculuk gibi modernliğin kendisine özgü hususiyetlerinin ortaya çıkarttığı yeni durumlara bağlamak daha yerinde olacaktır. Bu bağlamda modernitenin ve dinin kesinkes birbirini dışladığı düşüncesinin görmezden geldiği diğer bir nokta, modernliğin özünde bulunan kendisine aykırı olanı da üretme kapasitesidir (2000, s. 73). Bu zaviyeden bakıldığında modernite, bireyin veya toplumun inanma ihtiyacını ortadan kaldırmamış, onları anlam dünyalarının sonsuz çeşitliliğiyle karşı karşıya bırakmış ve kimi durumlarda bireylere çıkış yolları da göstermiştir.

Fenomenologların da belirttiği üzere anlamın herhangi bir etki taşıması için kolektif bir veçhesinin bulunması gerekir yani bireysel olarak inşa edilse bile başkaları tarafından da onay verilmelidir. Modernite işte daha önce deneyimlenen söz konusu düzen modellerini ve anlam sistemlerini yapıbozumuna uğratarak sabit/istikrarlı olmayan çoklu anlam sistemlerini ortaya çıkarttı. Berger ve Luckmann'ın (2015) doğrudan eserlerine isim olduğu şekliyle "anlam krizine" sebebiyet veren

modernitenin öngörülemez, korumasız, sürekli olarak değişimden ve yenilikten yana olan karakteri, bireyleri ve toplumları kaostan kurtarma yerine yeni kaosların içerisine sürükledi. Durkheim'ın "anomi" kavramıyla açıkladığı durum -birey için ölüm, toplum için anomi tehdidi- modern dünyanın belirsizliklerinde nihai bir sonuç olarak gözükmeye başladı. Bunun sonucunda modern inancı çözümlenmek, anlamın inkârıyla mücadele etmek ve belirsizliği çözmekle eş değer hale geldi. Özerkliğin ve özgürlüğün bu denli olumlandığı, kalıcılığın ve kesinliğin bu kadar olumsuzlandığı bir dünyada çoğulcu figürlerden yalnızca biri haline gelen dinin de giderek atomize olması ve bireyselleşmesi kaçınılmaz oldu. Süreklilikten bir kısıtlanma şeklinde bahsedilmesi ve değişimin sürekli olarak övülmesi (Hervieu-Léger, 2000, s. 97), modern toplumlarda geleneği, bireyin ve toplumun yaşamına yön veren bir düzen olmaktan çıkarttı. Artık karşımızda parçalanmış bir anlam dünyası, parçalanmış bir gelenek, parçalanmış bir din dünyası var.

Hervieu-Léger, Connerton (2018, 2019) gibi sosyal bilimcilerle aynı çizgide buluşarak modernitenin unutturucu karakterini açıkça kabul eder. Ona göre toplumsal hafıza krizi doğrudan doğruya tarihsel süreç içerisinde modernitenin ortaya çıkışına demirlendiği için modern toplumlar derin bir amnesia/hafıza kaybı yaşamaktadır. Modernite; bireyselliği yüceltmesi, kutsal yapıları parçalayan rasyonalizasyonu temele alması, kurumsal yapıları farklılaşmaya tabi tutmasıyla hafızaya dayalı toplumların sonunu ilan eder. Burada Hervieu-Léger çok önemli bir tespitte bulunur: Bugün eğer aile hafızasından, dinî hafızadan ya da ulus/sınıf hafızasından bahsediyorsak aslında saf gelenek dünyasını geride bıraktığımız ve parçalı hafızalar dünyasıyla karşı karşıya kaldığımız anlamı çıkar. Böylece tarihi ve geçmişi olmayan toplumlarla benzer biçimde kolektif hafıza giderek parçalanır ve sekülerleşmenin görünürlüğü/etkinlik alanı artar (2000, s. 127). Uzmanlaşmış dinî alanın farklılaşması, kurumsal otoritenin ortadan kalkması, inanç sistemlerinin çoğullaşması -elbette sanayileşme, kentleşme, ticaretin ve mübadelenin yaygınlaşması gibi modernitenin çok bilindik etkileriyle birlikte- topluluk yapılarının ortadan kalkmayla yüzleşmesini ve dinin toplumsal etkinliğinin azalmasını imlemektedir. Böyle bir vasatta modern zamanlarda bir inancı inanç hale getiren anlam sistematığının ve kolektif hafızanın yara almaması neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

Halbwachs (2019, s. 329) kapitalizm ve teknolojiyle birlikte modern dönemde toplumsal yaşamın tüm alanlarının homojenleşme eğilimi gösterdiğini bu yüzden de modern toplumsal belleğin yaratıcı kapasitesinin çözülmüş yüzeysel, donuk bir bellek hüviyetine büründüğünü önemle ortaya koyar. Kolektif hafızadaki derinlik kaybı fikrine katılan Hervieu-Léger, gelişmiş kitle iletişim sistemlerinin imge ve imajlarla söz konusu derinlik kaybını daha da arttırdığını, böylece herhangi bir anda

mevcut olan bilgi bolluğunun, bu tür bilgileri anlaşılır kılacak anlamlı bir sürekliliği yok ettiğini ortaya koymaktadır. İmge ve imajların her an herkes için ulaşılabilir/ erişilebilir olması, kendisinden önceki kalıcı şeyleri anında etkisiz hale getirir ayrıca iletişimin dolaysızlığı, meydana gelen olayı seçerek herhangi bir bağlam içine alınmasını engeller (Hervieu-Léger, 2000, s. 128). Bunun sonucunda denilebilir ki kolektif hafızanın söz konusu enstrümanlarla homojenleştirilmesi, ikinci bir eğilim olan topluluk belleğinin sınırsız parçalanışına da kapı aralar. Zamanın ve uzamın parçalı algılanması, hayat ritminin artması, bireysel ve kültürel değişim hızı, hafızayı neredeyse üretilir üretilmez yeniden parçalanmaya sevk eder. Böylece modern toplumların kolektif hafızası artık küçük parçalardan müteşekkil hale gelir. Bilhassa gençlerin tarihe yönelik (b)ilgisizliklerinin artması, dinî konularda eksik kalmaları ya da entelektüel kapasitelerinde gözle görünür düşüşlerin yaşanmasıyla ilgili yöneltilen eleştiriler aslına bakılırsa Hervieu-Léger'in işaret ettiği kolektif hafızanın homojenleştirilmesi ve parçalanması şeklinde ikiz süreçlerle daha anlamlı hale gelir. Çünkü buradaki problem, gençlerin kitle iletişimi araçları sayesinde önceki nesillere kıyasla çok daha fazla bilgi depolamaları değil hafızanın doğal akışı içerisinde görebilecekleri bilgi yığınıını organize etme becerisinden mahrum olmalarıdır.

Kültürel ve dinî aktarımda da benzer sonuçlar geçerlidir. Bilhassa yerleşik dinlerin egemen olduğu gelenek temelli toplumlarda, kendi kimliklerini bir inanç dizgesi etrafında tanımlayan insanların ritüellerle ve çeşitli hafıza pratikleriyle bezenen dinî bellekleri, modern dünyadaki değişim hızının ve akışkanlığın kollarında kompartımanlara ayrılmak durumunda kalmıştır. İster birey isterse topluluk veya toplum düzeyinde olsun geçmişte tecrübe edilme biçimiyle o anki gerçek deneyim arasında kopmaz bağ kuran kolektif belleğin çöküşü, toplumsal ve kültürel alanda olduğu gibi dinî alanda da yabancılaşmayı beraberinde getirecektir. Dolayısıyla parçalara indirgenmiş ve anlık hale getirilmiş bir hafıza vasatında bireylerin ve toplulukların kendilerini bir inanç zincirinin halkası olarak tanımlayabilme ve daha da önemlisi bu zinciri geleceğe taşıyabilme olasılığını giderek düşürecek (2000, ss. 129-130) ve böylece derin bir sekülerleşme problemini ortaya çıkartacaktır. O halde Hervieu-Léger'e göre sekülerleşme, hafıza zincirini teşkil eden geleneğin modern dönemde insanların inançları üzerinde belirleyici gücünü yitirmesidir. İnancın veya inanmanın ortadan kalkması değil inanma tarzının kuşaksal farklılıklarla karşı karşıya kalmasıdır. Kuşaklar boyu tutarlı bir anlam dünyası inşa eden hafıza zincirinin giderek zayıflaması ve kopmasıdır (2000, s. 121). Bu bakımdan Hervieu-Léger'e göre eğer bir sekülerleşmeden, insanların giderek daha az dindar olmasından bahsedeceksek bunun sebebini modern toplumların rasyonelliği merkeze almasında değil hafıza yitimine sebebiyet veren modern ve postmodern şartlarda hafızaya tutunmanın giderek daha zorlaşmasında aramak gerekmektedir (Hervieu-Léger, 2000, s. 124; Fiocchetto, 2019, s. 69).

Hervieu-Léger, sekülerleşme tartışmalarının temelinde dinî alan-din dışı alan şeklinde kısaltılabilecek bir kıyaslama zeminin yer aldığını ve sosyologların bu çerçevede farklı kavramları araçsallaştırdığını fark eder. Durkheim'ın kutsal olan ve olmayan şeklinde dikotomik bir bakış açısıyla bu iki alanı birbirinden ayırttırmaya çalıştığı açıktır. Durkheim, Weber ve Marx'tan çeşitli açılardan beslenen Bourdieu da modern dönem sosyoloji literatüründe kendisinden fazlasıyla bahsettirecek "dinî alan" (Bourdieu, 1991) teorisiyle alanlar arasındaki ayrımı ima eder. Tam da sekülerleşme tartışmalarının başladığı dönemlerde konuyu inceleyen Bourdieu; dini, alana yeni girenler ile alanın sermayesi üzerinde nüfuz sahibi olan baskın sınıf arasında, sermayenin tanımı ve paylaşımıyla ilgili bir mücadele bulunması gibi rahipler, peygamber ya da büyücüler gibi dinî aktörler arasındaki bir çıkar mücadelesi olarak görür. Dini, bir sermaye ve statü elde etme uzamı olarak gören Bourdieu, dinin aşkın boyutuyla ve bireyin dinle kurabileceği özdeşleşme veya duygu bağlarıyla ilgilenmemiştir (Yel, 2007, s. 568; Kaya, 2014, s. 86). Hervieu-Léger'e göre sekülerleşme tartışmalarında bir referans olarak sunulan söz konusu dinî alan teorisi, rasyonelleşme sürecinin hayatın bütün alanlarını kapladığını ve dinin bazı kurumsal ve sembolik üretimleriyle görevi/çerçevesi sınırlandırılmış bir alana hapsolüdüğüne öne sürmektedir. Oysaki dinin veya inanmanın tezahürleri, siyasi, bilimsel, sanatsal alanlarda da ortaya çıkar çünkü modern hayat geçiş çizgilerinin belirsiz olduğu akışkan bir yapıdadır. Bu yaklaşımdaki diğer sorunu, dinin tek bir işleve yani gruplar ve sınıflar arasındaki ilişkileri yöneten yapıya indirgenmesi olarak tespit eden Hervieu-Léger, dinî alan teorisinin, grup ve sınıf çıkarlarının dinî çıkarlara dönüştürüldüğü kurumsal yapının dışında hayatîyetini koruyamayacağını düşünür (2000, ss. 109-111). Hervieu-Léger'in bu teorisinin Hristiyanlık hatta Katoliklik içerisinde açıklayıcı bir rol üstlenmesiyle birlikte din adamları ile inananlar arasında resmî, kurumsal bir ayrımın bulunmadığı Yahudilik ve İslamiyet⁸ gibi dinler söz konusu olduğunda geçersiz olacağını bilhassa bu teorisinin sekülerleşme tartışmalarında bir çerçeve olarak sunulmasının isabetli olmayacağını öne sürmesi, literatürde oldukça yankı bulmuştur.

Hervieu-Léger'in modern dönemde toplumsal hafıza krizinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını öne sürdüğü sekülerleşme analizlerinde görebildiğimiz kadarıyla üç temel tema ön plana çıkmaktadır: Topluluğun parçalanması, dinî bireycilik ve dinî kurumsuzlaşma. Hervieu-Léger bu üç temayı birbiri içerisine geçen halkalar şeklinde düşünür ve bir öncelik-sonralık sıralamasından ziyade bütünlüklü bir değişim olarak

8 İslam özelinde örnek vermek gerekirse dinin farklı şekillerde anlaşılmasının tezahürleri olarak ortaya çıkan İslam düşünce ekolleri ya da mezhepler, birbirinden çok farklı coğrafyalarda bir aidiyet unsuru olarak benimsenmesine rağmen Katoliklikteki gibi kurumsal bir yapı üretmemiştir (Konuyla ilgili bazı tartışmalar için bkz. Yavuz, 2021, ss. 279-284).

okur. Bu analizlerinde de elbette Fransa'daki Hristiyanlık deneyimini daha özelde ise Fransız Katolikliğini merkeze alır. Ona göre genel olarak Avrupa'da özel olarak da Fransa'da yüzyıllar boyunca bir olgu olarak yaşayan "kilise/cemaat bölgeleri"⁹ (*parish*) çok etkili bir şekilde hafıza toplumunu temsil etmekte ve o bölgedeki insanları geçmişten geleceğe uzanan bir zincire dâhil etmekteydi. İskandinavya'dan Birleşik Krallık, Almanya, Belçika, Hollanda, İtalya ve İrlanda'ya kadar Batı uygarlığının sembolik ve kültürel çerçevesini sağlayan, bir cemaati cemaat haline getiren zaman ve mekân üzerinde denetim uygulamak için din adamlarının otoritesine anlam veren bu hafıza zinciri, sürekliliğin bir göstergesi olarak hayatın odak noktasını oluşturmaktaydı. Herhangi bir cemaatin o bölgedeki merkezî konumu, o cemaatin toplandığı alanı çevreleyen bir ibadethane ya da mezarlıktı ve bu imaj o kadar güçlüydü ki Gabriel Le Bras ve Canon Boulard gibi dinî pratiklerle ilgili ilk araştırmaları yürüten sosyologlar, bu halkanın dışında kalanları herhangi bir dine inanmamakla eşleştirmekteydi (Hervieu-Léger, 2000, ss. 132-133). Avrupa'nın neredeyse tüm ülkelerinde siyasal yaşam tarzı, devletin sorumluluğunun tanımı, vatandaşlık ve aile kavramı, doğaya ve çevreye karşı tutumlar, medeni davranış kuralları, parayıl algılama biçimi, tüketim kalıpları gibi burada belki de sayılması zor pek çok önemli husus, hafıza zincirini besleyen inanç doğrultusunda belirlenmekteydi. Bilhassa Fransa gibi Katolik kültürün hâkim olduğu ülkelerde, okullardan hastanelere, mahkemelere ve üniversitelere kadar hemen her yapı açık ya da üstü kapalı şekilde Katolik modele dayalıydı. Dinle doğrudan irtibatının olmadığı düşünülen gıda kalitesinden bilimin etik düzenlemesine, iş dünyasındaki hiyerarşik ilişkilerden kırsal toplumun geleceği gibi konulara kadar Fransız kültürü, Katolikliğin bir biçimde etkisi altındaydı (Hervieu-Léger, 2006, s. 4).

Fransız İhtilali'nden sonra aşama aşama yaşanan köklü değişimler, 19. yüzyılda kurumsal bir yapıya bürünen zorunlu eğitim, çekirdek aile yapısına geçiş ve tıptaki gelişmeler hem Fransa'daki hem de diğer Avrupa ülkelerindeki bu yapıyı bozdu. Büyük ölçüde aile nüfusunun artmasına ve biyolojik-sembolik bir mirasın sonraki kuşaklara aktarılmasına adanmış geleneksel ailenin çöküşü, dinin modern dönemde yaşadığı krizin kalbinde yer alan en temel faktör olup ailenin dağılmasından çok daha derin sonuçları beraberinde getirdi. Böylelikle önceleri hangi hafıza zincirine ait olduğuna

9 Hervieu-Léger, Hristiyan toplumlarında iki tip arazi biçiminin ya da dinî mekânsallığın bulunduğunu ifade eder. Buna göre "kilise tipi mekânsallık", Hristiyanlık içerisinde yer alan bütün sektlere/dinî gruplara eşit biçimde yaklaşım herhangi birisinin o toprak parçası üzerinde tekelleşmesine izin vermezken "sekt tipi mekânsallık" da ortak bir bakış açısı etrafında gönüllü olarak bir araya gelmiş dinî grubun, Hristiyanlık içerisinde bile olsa başka bir dinî grubun o bölgede yaşamasına veya faaliyet göstermesine izin vermemesi göze çarpar. Hervieu-Léger'e göre modern dönemlerde söz konusu mekânsallık biçimlerinin ortadan kalkması, kolektif hafızanın parçalanmasının en önemli sebeplerinden birisidir (Ayrıntılı tartışmalar için bkz. Hervieu-Léger, 2002, ss. 101-103).

dair bir bilinç taşıyan dinî grup ve cemaatler, bir bilinç olarak kendi topraklarında deneyimlenen zaman-mekân-din etkileşimindeki dengenin bozulması sonucu yersiz yurtsuzlaşarak konumlarını kaybettiler (Hervieu-Léger, 2002, s. 102). Onların yersiz yurtsuzlaşması, kendilerini bir arada tutan topluluk bağlarının giderek zayıflamasına ve sonraki kuşaklarda da bu bilincin neredeyse ortadan kalkmasına sebebiyet verdi.

Dinin özellikle Avrupa kıtasında karşı karşıya kaldığı önem kaybı aslına bakılırsa kilisenin kurumsal hâkimiyetini ve toplum üzerindeki hegemonyasını kaybetmesiyle hatta bu otoritesinin giderek azalmasıyla paralel şekilde gerçekleşti. Hervieu-Léger'in "kurumsuzlaşma" (*de-institutionalization*) şeklinde tanımladığı bu sürecin ilk tohumları, tarihsel olarak modernitenin, dinî anlayışlarla bütünlük arz eden gelenek dünyasını sorgulamasıyla atılmış ve dinin uzmanlaşmış sınırlı bir alana hapsolmesiyle da daha köklü bir hal almaya başlamıştır. Kurumsallaşmış dinin öngördüğü semboller, ahlaki ilkeler, estetik veya kültürel yaklaşımlar yeni sorgulamalarla karşı karşıya kalmış ve Berger'in (2015) tabiriyle "sorgulanmaksızın kabul edilen" hemen her şey artık her türlü mantıki çıkarılsamanın konusu haline getirilmiştir. Hervieu-Léger; Beck, Bauman ve Giddens gibi sosyologların postmodern/geç modern çağdaki radikal dönüşümlerle ilgili analizlerinden de esinlenerek artan bireysel tercihlerle birlikte yerleşik dinî kurumların bireylerin inanç sistemleri ve dinî pratikleri üzerindeki kontrolünün ve otoritesinin giderek kaybolduğunu dolayısıyla dinin resmî/formel biçimleri ile bireysel olarak kabul edilen dinî düşünceler ve davranışlar arasında bir boşluk ortaya çıktığını öne sürer.¹⁰ Geleneksel toplumda inanç alanını tekelinde tutan kurumsal din, toplumsal yapıyı yeniden eski haline dönüştürmek mümkün olmadığı ve dinî pratikler geleneğin yansımalarından giderek uzaklaştığı için otoritesini korumaya yönelik bir çaba içerisine girse de bireylerin güvenini yeterince kazanamayacaktır (Hervieu-Léger, 2000, s. 91; Şentürk, 2000, s. 293). Katolikliğin, Hristiyanlığın Avrupa'da kurumsal anlamda önceki dönemlere kıyasla ciddi güç kaybına uğraması,¹¹ dinî kurumlar tarafından doğrulanan inançlar manzumesinin dağılmasına dolayısıyla Hervieu-Léger'in tabiriyle hafıza zincirinin halkalarının birbirinden ayrılmasına sebebiyet vermiştir.

Modern dönemde önceki kuşaklardan bugüne süregelen hafıza zincirini aynı şekilde sürdürmenin zor olması bir tarafa, sürekli yeni meydan okumalarla ve

10 Avrupa'daki kurumsal bağlamdaki bu dönüşüm, bir başka önemli din sosyoloğu Grace Davie'nin (1990, 2000) de dikkatini çekmiş, o da hem "ait olmadan inanma" hem de "vekaleten din" ve "vekaleten hafıza" kavramlarıyla İngiltere özelindeki dinî dönüşümün fotoğrafını ortaya çıkartmıştır.

11 Genel anlamda Avrupa, özel olarak da Fransa merkezli kurumsal sekülerleşmeyle ilgili daha ayrıntılı tartışmalar için bkz. Wilson, 1966; Wilson ve Bruce, 2017; Hervieu-Léger, 2001, 2006; Davie, 2006; Casanova, 2014; Taylor, 2014; Asad, 2016.

karşılaşmalarla yüzleşen kolektif hafızanın dinî kurumların otoritesinden giderek çıkması hatta otorite tanımaz bir hüviyete bürünmesi, Hervieu-Léger'in sekülerleşme analizlerinde üçüncü tema olarak tespit ettiğimiz dinî bireyciliği ön plana çıkarmıştır. Pek çok sosyoloğun sekülerleşme tartışmalarında önemle dikkat çektiği gibi bunun en önemli yansımalarından biri, Avrupa'da kiliseye ibadet için düzenli olarak giden insanların niceliğinde düşüşün yaşanmasıdır. Hervieu-Léger de çalışmalarında bu konuya sıklıkla atıfta bulunarak gerek Fransa gerekse Avrupa genelinde söz konusu düşüşün yadsınamaz boyutta olduğuna işaret eder. Buna göre Avrupa Birliği ülkeleri arasında dinî ayinlere katılım bakımından kimi farklılıklar bulunmakla birlikte İskandinavya başta olmak üzere Birleşik Krallık, Fransa, Hollanda, İspanya, İtalya gibi pek çok yerde belli dinî bayramlar dışında kiliselerin yılın çok büyük bir zamanında terk edildiği dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri'nden bu anlamda önemli düzeyde farklılaştığı¹² sonucuna varmak mümkündür (Hervieu-Léger, 2006, s. 1). Fransa özelinde ise örneğin 50 yaş altındakiler arasında düzenli olarak kiliseye gidenlerin oranı %60'ın altına, 18-24 yaş aralığındakiler için ise bu oran %2,5 civarlarına düşmüştür (Hervieu-Léger, 2000, s. 131). Fakat Hervieu-Léger'e göre kimi sosyologların yaptığı gibi kilisede ibadet etme oranındaki düşüşten mutlak anlamda dinî inancın kaybına ulaşmak büyük bir kolaylık olur zira dinin kurumsal niteliğinin zayıflamasını ve bireysel inanç-ibadet pratiklerinin yaygınlaşmasını hesaba katmak gerekir.

Modern özellikle de postmodern yaşam koşullarında gerek kurumsal gerekse topluluk düzleminde hafıza kaybının yaşanması sonucu, bireylerin anlam arayışlarının bir tezahürü olarak kendi tercihleriyle çok farklı dinî anlayışların peşine düşmeleri bir şekilde kaçınılmazdır. Hervieu-Léger, Tanrı kavramından inancın kökenlerine, ritüellerden gündelik hayat pratiklerine kadar insanların kendisine özgü bir dinî anlayış belirlemesini "seç ve karıştır" (*choose and mix*) ve "(dinî) brikolaj" (*bricolage*) olmak üzere yakın anlamlara gelen farklı iki kavramla açıklar. Wuthnow'un (1998) "patchwork religion" (*yamalı bohça dini*) kavramsallaştırmasıyla da oldukça benzerlik arz eden bu iki kavram, bireyin, yerleşik dinî otoritelerden giderek uzaklaşan inanç tercihleri dünyasından kendi talepleri ve/veya çıkarları doğrultusunda birkaçını

12 Modern dönem sosyologlarının dinin modern dünyada yükselişe mi yoksa düşüşe mi geçtiğiyle alakalı yaptığı sekülerleşme tartışmalarında Avrupa ve Amerika'yı kıyaslamaları literatürde önemli bir yekûn tutar. Bu tartışmaları yürütenler içerisinde belki de en meşhur sosyologlardan biri olan Berger (1999, 2002), dinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika kıtası başta olmak üzere hemen bütün dünyada bir uyamış yaşadığını; Avrupa'nın ise bu genel görünümün dışında kaldığını öne sürerek dinin bu canlanışında Amerika'nın değil bir istisna teşkil eden Avrupa'nın şaşırtıcı olduğunu düşünür. Davie ve Hervieu-Léger'in de bu görüşe büyük oranda katıldığı görülmektedir. Onlara göre de gerek Tanrı'ya inanma gerek ahiret inancı gerekse de dinî ayinlere katılım gibi çok çeşitli konulardaki istatistikler, Avrupa'daki dinî düşüşün Amerika'ya oranla çok daha belirgin olduğunu göstermektedir (Hervieu-Léger, 2005, 2006; Davie, 2006).

tercih ederek onları bir araya getirmesine referansta bulunur (Hervieu-Léger, 2000, s. 140). Anlam arayışının modern bağlamda yeniden kurgulanması ve çoğulculuğun neredeyse yeni bir “hakikat” olarak sunulmasının karşılığı olarak her bireyin kendi yolunu kendisinin bulabileceği düşüncesiyle ortaya çıkan dinî öznelciliğin yaygınlık gösterme hızı ise yeni kuşakların hafızadan kopma hızıyla doğru orantılı olacaktır.

Avrupa toplumunda yeni kuşaklar, çocukluklarından itibaren ait oldukları topluluklardan referans alan, dinî kurumlar tarafından bir form olarak sunulan modeli pratiğe dökmekten uzak biçimde kendi dinî kimliklerini inşa etmektedirler. Kişiler kısa ya da uzun süreli manevi bir yolculuktan sonra kendi dinî bağlılıklarına dair bir seçim yapmaktadırlar. Hervieu-Léger bu çerçevede modern dünyada iki çağdaş inanma modeli tespit eder. Bunlardan ilki belli aşamaları olan bireysel bir manevi yolculuğa çıkan hacı (*pilgrim*), diğeri ise ait olmayı istediği dine yönelen mühtedi (*convert*). Ona göre bu iki inanma biçimi, Avrupa’daki dinî bireyselleşme eğilimi için en uygun tanımlamalar olup dinî tercihlerin cemaat bağlılığı veya aile yoluyla kazanılması gibi geleneksel yollar dışında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Davie’nin “ait olmadan inanma” ve “vekaleten din” kavramlarının Avrupa’daki sekülerleşmeyi anlatan en iyi ifadeler olduğunu düşünen Hervieu-Léger, Tanrı’ya inanmayan ve hayatında hiç kiliseye gitmemiş bir Danimarkalının doğum, evlilik ve ölüm gibi geçiş ayinlerinde alışlageldik dinî havayı görme arzusuyla Lutheryan Kilisesine vergi ödemeye devam etmesi ya da çocukluklarındaki güzel kilise ayinlerine özlem duyan ve Fransa’da daha fazla camii yapılmasından şikâyet eden fakat “çan çalana kadar” kiliseye hiç adım atmayan Fransız vatandaşlarının aslında bu kavramlar için pratik örnekler oluşturabileceğini öne sürmektedir (Hervieu-Léger, 2006, ss. 2-3). Hervieu-Léger’in Avrupa’daki sekülerleşme hususunda Davie’den ayrıştığı nokta, ortak bir geleneğin, hafızanın önemini daha fazla vurgulayarak söz konusu süreci hafıza zincirindeki kesintiye ve dinin kuşaklar boyu intikalinin zorlaşmasına bağlamasıdır.

O halde modern dönemde rasyonelliğin giderek ehemmiyet kazanması, cemaat ve topluluk bağlarının zayıflaması, dinî kurumların toplum üzerindeki otoriter hüviyetinden uzaklaşması, toplu ibadetlere katılımı belirgin düşüşler yaşanması ve nihayet daha bireyci dinî anlayışların ortaya çıkması, Avrupa’daki kolektif hafızanın yapı taşlarını yerinden etmiş ve bu durum sekülerleşme süreciyle sonuçlanmıştır. Fakat Hervieu-Léger’in klasik sekülerleşme tezini savunanlardan farklılaştığı ve sekülerleşmeye yeni bir tanım getirme çabası içerisinde olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ona göre sekülerleşme, rasyonelleşmiş toplum yapısı içerisinde dinin bütünüyle gerilemesi değil dindarlık formlarının yeniden şekillenmesi, modern ve postmodern dönemin akışkan ve esnek koşullarına uygun olarak yeniden ve yeniden düzenlenmesidir (Hervieu-Léger, 2005, s. 309). Dolayısıyla ona göre din; zihinlerden,

alışkanlıklardan, gündelik pratiklerden bütün görünüşleriyle uzaklaşmamıştır. Peki bu çerçevede de olsa Avrupa'daki sekülerleşme sürecinin geriye döndürülebilme ihtimali yok mudur? Hervieu-Léger'e göre geriye dönüş mümkün olabilir fakat bunun için hafıza zincirinin modern dönem şartlarına uygun olarak yeniden imar edilmesi, daha akademik bir ifadeyle yeniden icat edilmesi gerekmektedir.

Hafıza Zincirinin Yeniden İcadı ve Dinin Bir Hafıza Unsuru Olarak Sürdürülmesi

Hervieu-Léger, Avrupa ve Fransa özelinde gerçekleştirdiği derinlikli araştırmalarında, Hristiyanlığın, Avrupa insanının doğal bir gündemi olmaktan aşama aşama çıktığını, bir kilise ya da mezarlık etrafında öbelenmiş cemaat üyelerini motive eden cemaat ruhunun kaybolduğunu müşahade etti. Kilisenin geleneksel bağlamda karşılığı olan kurumsal otoritesinden azade olmuş yeni kuşakların aidiyet ve biz duygusunu hissedebilecekleri hafıza zincirinden kendisini koparmış bir şekilde bütünüyle öznel tercihleri doğrultusunda hareket etmelerini bir sekülerleşme süreci olarak yorumladı. Bununla birlikte dinin çağımızda hemen hiçbir bağlamda çekip gitmediğini düşündüğü için bu sürecin yeniden evrilebilmesinin imkânı üzerine de kafa yordu.

Akışkanlığın ve hareketliliğin bireyi hemen her şeyde derin bir tercihler çıkmasına sürüklediği çoğulcu yaşam koşullarında artık hiçbir anlam sisteminin kendi başına yeterli olamayacağı, kişilerin kapitalist pazarda sıradan bir alışveriş yapar gibi kâr-zarar hesabıyla bir dine yöneldikleri ya da bireysel dindarlıklarını meydana getirdikleri düşüncesi, Berger ve Luckmann'dan (2015) Iannaccone'ye (1992) kadar pek çok sosyolog tarafından farklı bağlamlarda dile getirilmektedir. Hervieu-Léger de benzer biçimde, bir kez gerçekleşen ve sabitlenen anlam kodunun kanıtını teşkil eden istikrarlı toplulukların güvenliğinden yoksun olmanın yanı sıra modern ideolojilerin hiç bitmeyen bombardımanıyla sürekli mücadele etmek zorunda kalan bireylerin, sabit yönleri olmayan bir evrende başıboş dolaştığını düşünür. Tam da bu noktadan hareketle 20. yüzyılın sonlarından itibaren ilk örneklerini veren gelenekle bağlarını koparmış kuşakların derin belirsizliklerden, endişelerden görece sıyrılarak bir bağlanma ihtiyacıyla manevi arayışlara yöneldiğini öne sürer (Hervieu-Léger, 2000, ss. 163-165). Nitekim yüksek, geç modern veya postmodern dönemde maneviyat arayışlarının patlama yaşamasının kaynağında bireylerin daimi şekilde maruz kaldıkları deneyim çeşitliği yatmaktadır. Duygusal, estetik, entelektüel veya dinî her türden deneyimler, bireyin çabalarıyla onlar için yeni bir anlam arayışı çabasına dönüşebilir. Hervieu-Léger bu bağlamda ufuk açıcı bir analiz yapar. İnsanların modern dönemde dine daha fazla yönelmelerindeki asıl etmen, insan olmaktan kaynaklanan bir arayışın içerisinde olmalarıdır: Bir geleneğin otoritesini, bir hafıza zincirinin sürekliliğini, bir

topluluğu topluluk yapan anıların ve özelemlerin duygusunu hissedebilmek, bunlara dair bir tutamak bulabilmek. Çeperleri tarihten, geçmişten, hafızadan arındırılmış bir kutsallık arayışı, sosyal bağlar üretebilme kapasitesi bulunmadığından bir tarafı hep eksik kalır. Nitekim dinin dünyada genel manadaki yükselişi, doğrudan dinin ya da dindarlığın alanını genişletmemiştir. Bunun gerçekleşebilmesi ancak bir inananlar topluluğunun bulunmasıyla ve bu topluluğun resmî ya da gayiresmî kuruluşunu sağlayan kolektif asgari şartların kabul görmesiyle mümkündür ki bir inanan ancak bu şekilde geçmiş ile gelecek arasında sürekliliği bulunan bir soya kendisini ait hissedebilir (Hervieu-Léger, 2000, s. 166). Yapılan anketlerde genç kuşakların “kendi yolumda dindarım” veya “bir şeye inanıyorum ama ne olduğundan tam emin değilim” gibi seçenekleri daha sık biçimde işaretlemeleri, dinî göreliliğin ve bireyciliğin bu aidiyet hissiyatını ve duygusunu bireyde gerçekleştiremediğini göstermektedir.

Kolektif hafızanın parçalandığı toplumsal koşullarda birey, hafıza pratiklerinin beslediği bu dinî güven ortamının dinginliğini tekrar nasıl elde edebilecektir? Modernitenin sürekli değişim parametresine paradoksal bir şekilde yine hafızaya başvurarak ve kolektif kimliğin en az bireysel kimlik kadar önemli olduğunu derinden kavramak suretiyle geçmişe yapılan topluluk referanslarının peşine düşerek bu gerçekleştirilebilir. Hervieu-Léger’e göre anlam üretme çabasına dair asgari kolektif paylaşım olmaksızın bireysel çaba yeterli değildir. Hem birey hem de toplum için sürekliliğin sağlanması, ancak örgütlü ve bütünleşik bir toplumsal hafızaya sahip olmakla mümkün olur. Bu gereklilik, bireyi geleneğin parçalara ayrılmış hatıraları ile sürekli değişime maruz kalan şimdinin talepleri arasında sıkıştırır. Bunun sonucunda birey aşkın alanla alakasını yeniden kurmak ve kendi kökenlerine ulaşmak gibi çok çeşitli amaçlarla nostaljik veya egzotik bir hatırlama işlevi görmesi için dinî ütopyalar üretir. Din sosyolojisi alanında önemli bir bahis olarak incelenen yeni dinî hareketler ve yeniçağ hareketlerinin hemen hepsinde bir şekilde karşımız çıkan ütopyayı Hervieu-Léger, geleneğin hayalî bir gelecek referansı içerisinde bugüne çağırılması şeklinde tanımlar (2000, s. 143). Çağrılan her bellek en azından kısmen yeniden bir icattır başka bir ifadeyle hafıza, geçmiş aynı şekilde yeniden yaşatmaz, onu yeniden inşa eder (Halbwachs, 2019, s. 51). Bu yeniden icat, çoğunlukla hafızanın birbirini takip eden yeniden düzenlemeleriyle özellikle de geleneğin mutlak sürekliliği açısından neredeyse her zaman reddedilen yeniden düzenlemelerle gerçekleştirilir. Ütopyaya özgün olan şey, eski düzenden toptan kopuşu, yenilenmiş bir bellek aracılığıyla daha fazla özgünlük iddia edilen bir kaynakta yeni bir düzene erişim koşulu haline getirmesidir. Ütopya, bozulan ya da kötüye kullanılan resmî bir hafızanın yerine ekonomik, politik, sembolik ve diğer pek çok açıdan yeni bir hafıza düzeni dolayısıyla yeni bir hayalî düzen yerleştirme önerisini içerir (Hervieu-Léger, 2000, s. 145). Ütopyanın o dinî inanç çerçevesinde kabul görmesi, toplumsal alanda ve ilişkilerde belli benimsenme düzeyine

eriştiğinde veya bir grubun ya da hareketin değişim idealini tekeline aldığı anda onu bir norm olarak toplumdaki diğerlerine dikte ettiği anda gerçekleşmeye başlar. Gerçekliği daima aşma zorunluluğu bulunan ütopyaların modernlikle giderek daha fazla uyumsuzluk arz etmesi (2005, s. 235), kaçınılmaz şekilde aşırı/uç örnekleri karşımıza çıkartır. Fakat bunlar haricinde dinî kökene dönüş fikri büyük ölçüde günlük yaşama hızla sızan ve kalıcı bir kalıp kazanan ütöpik teşebbüslerle birlikte ortaya çıkar. 19. yüzyılda ortaya çıkan ütöpik topluluklar ya da daha yakın zamanda 1960'larda ve 70'lerde yaygınlaşan kurumsallık karşıtı, kurtuluş vaadinde bulunan dinî hareketler veya çevreci hareketler, ütöpik radikalizmin toplumsal koşullar içerisinde soğurulmasının örneklerini bize sunar (Hervieu-Léger, 2000, ss. 146-147). Bu hareketler, amaçlarına bütünüyle ulaşamamakla birlikte sosyal, kültürel ve dinî alandaki yenilikler için müknaş vazifesi görmüş ve kendi habituslarında en azından küçük hafıza parçalarını yeniden harekete geçirmişlerdir.

Bir ütopyaya eklenmenin son zamanlardaki en bilindik yollarından biri Hervieu-Léger'e göre üyelerinin yakın ya da uzak bir soy kütükte buluştuklarını düşündükleri "seçici kardeşlikler"dir¹³ (*elective fraternity*). Seçici kardeşlikleri özgün kılan husus, inanç zinciriyle olan ilişkinin bir benzerini grup üyeleriyle kurulan kardeşlik deneyiminde bulabilme teşebbüsüdür. Seçici kardeşlik; ortak çıkarlar, deneyimler ve zorluklarla bir araya getirilen belli değerler ve referanslar topluluğuna karşılık gelir ve çoğu zaman aile üyeleri arasında kan bağı yoluyla sağlanamayan dayanışmayı tesis etme potansiyeli taşır (Hervieu-Léger, 2000, ss. 149-154). Kurucusu, bir ailenin babası veya ağabeyi hükmünde konumlandırılır; seçici kardeşliğin yörüngesini genelde o belirler. Büyük şehirlerde karizmatik bir lider etrafında oluşan bu topluluklar, aslında ailevi, sosyal veya mezhepsel/dinî bağlardan kopmuş olan insanların özellikle de gençlerin, bireyselliği aşan ortak bir ruhu arayışlarıyla ortaya çıkar (2000, s. 155; 2005, s. 316). Bu cemiyet birlikleri, fazlaca ütöpik tasarımlar içermesi veya geleneğin sunduğundan çok farklı yorumlar taşıması durumunda ortodoks dinî anlayışla çatışma yaşayabilir böyle durumlarda da ya doğrudan ana akımın dışlamasıyla karşı karşıya kalır ya da tam aksine onunla bir uzlaşma potasında buluşabilir. Dolayısıyla dinden çıkma ya da dinî yeniden toplumsal hayata katma potansiyellerini diyalektik biçimde açığa çıkartan seçici kardeşlikler, kimi zaman "etnik dinler" (2000, s. 157; 2006, s. 318) gibi çok farklı yeni bağlarla karşımıza çıkarak hafızayı bugüne yeniden çağırma

13 Hervieu-Léger'in çalışmalarında araçsallaştırdığı ve literatürde pek çok yazar tarafından Hervieu-Léger'e referansla kullanılan bu kavram, insanların kendileriyle özdeşleştirdikleri, çeşitli niyet ve gerekçelerle gönüllü üyesi oldukları, faaliyetlerine katıldıkları, belli dinî gayelerle kurulmuş vakıf, dernek, cemiyet ve birlik gibi sosyal oluşumlara karşılık gelmektedir. Bu açıdan "gönüllü topluluklar/dernekler" şeklinde de isimlendirmek mümkündür.

ya da onu yeniden icat etme pratiklerini yerine getirmekte ve farklı biçimlerde de olsa inancın bir hafıza unsuru olarak sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır. O halde bir taraftan geleneğin izlerini silen, otoritesini kıran modernite öte yandan dinin gelenek sonrası yeni biçimlerine alan açmaktadır. Sosyal diyalektiğin bir kuralı olarak her toplumsal süreç gibi modernleşme süreci de kendi antitezi olan süreçleri harekete geçirmektedir (Hervieu-Léger, 2000, s. 167; Şentürk, 2000, s. 294). Bunu postmodern bir durum olarak okumak ne kadar isabetli olur? Hervieu-Léger'e göre bireylerin kendi aidiyetlerini aynı dinî "aile" içinde bireysel dinî yükümlülükler odağında tanımlamak yerine gelenek gibi dinî bir kurumun otoritesinde somutlaşan dindarlığı yeniden değerlendirmeye tabi tutan bir topluluk aidiyetine referansta bulunduğu için (2005, s. 315) bu süreci postmodern olarak tanımlamak doğru olmayacaktır.

Hervieu-Léger'in analizlerinden anlaşılacağı üzere ütopya ve seçici kardeşlik toplulukları, modern ve postmodern zamanlara özgü bir yeniden icattır. Modern göstergelerin hâkim olmadığı dönemlerde insan, hafızayı çağırma ve ona tutunma gayreti gösterme dolayısıyla bir ütopya üretme ihtiyacı hissetmez zaten hafıza zincirinin olağan bir parçası, topluluğun da doğal bir üyesidir. Fakat modern ve postmodern koşullar gelenekle mesafeyi giderek açtığı ve hafızaya tutunma imkânını gün geçtikte zorlaştırdığı için birey, hafızayı teorik-pratik gerilimler içerisinde bugüne yeniden çağırarak gerek ütopya gerekse yeni topluluk tarzları üretmek suretiyle dinî anlamda bir güven atmosferine girmeyi denemektedir. O halde modern zamanlarda dinleri seküler kültür veya inançsızlıklar karşısında dirençli tutacak şey, değişimlerin meydan okumalarını bertaraf edebilecek yeni hafıza pratikleri üretebilmesi, bu pratikleri toplumsal yaşamda mümkün olduğunca kalıcı hale getirebilmesi ve böylece hafıza sermayesini bir inanç zinciri olarak kalıcı şekilde sonraki kuşaklara aktarabilme potansiyelini taşıyabilmesi olacaktır.

Sonuç

Klasik ve modern dönem sosyologlarından etkilenmekle birlikte kendisine özgü sosyolojik bir perspektif sunan, literatürde çok da önem atfedilmeyen gelenek, din, kuşak ve kolektif hafıza gibi kavramları işlevselleştirerek yeni bir sekülerleşme tanımı geliştiren Hervieu-Léger, bilhassa ülkemiz özelindeki din sosyolojisi çalışmalarında çok daha fazla rağbet görmeyi hak etmektedir.

Her şeyden önce onun gelenekle hafıza zincirini irtibatlandırması ve dinî bu zincirin önemli bir parçası olarak konumlandırması, dinin sosyolojik veçhelerini keşfetme açısından son derece ehemmiyet arz etmektedir. Kendi kimliğini, dinî/inancı üzerinden açıklayan bir bireyin dinî hayatı, yalnızca yerine getirdiği ibadetlerden

müteşekkil değildir. Din, kişinin yaşamında gerçekleştirdiği hemen her eylemde bir şekilde referanslarına başvurduğu bütüncül bir anlam dünyasıdır. Bu açıdan hafızayla, hafıza pratikleriyle doğrudan ilintilidir. İnsanın sözgelimi içerisinde doğduğu aile ve çevre ortamında dinî inancın bireysel ve toplumsal düzlemdeki yansımalarına şahit olması, karşılaşılan zorluklarda onun güvenli bir liman olduğunu hissetmesi ya da ibadetleri dedesinin, babasının, annesinin, kısaca büyüklerinin yaptığı gibi yapması, onun için birer hafıza pratiğidir. Hervieu-Léger'in yorumlarından da anlaşılacağı üzere modern dönemde hafızanın, kuşakları birbirine bağlayan bir zincir olmaktan çıkması, teori ile pratiğin -İslami terminolojiyle; iman ile amelin- birbirinden daha fazla ayrışmasına, inancın yoğun şekilde sorgulanmasına ve giderek öznellesmesine sebebiyet vermektedir. Din sosyolojisinde kimi sosyologlarca "dinin krizi" şeklinde isimlendirilen bu süreç, sekülerleşme tartışmalarının da dayanak noktasını teşkil etmektedir.

Dini bir hafıza zinciri şeklinde tanımlarken Hervieu-Léger'in, dinin aşkın niteliğine ve temel öğretilerine yeterince vurgu yapmaması, onu bir noktada klasik sekülerleşme tezini savunan sosyologlara yakın hale getirmektedir. Diğer taraftan en ileri toplumların dahi o topraklarda bir zamanlar hüküm sürmüş dinî öğretilerin izinden bütünüyle kurtulamayacağını ve dinin yaratıcı bir potansiyel olarak modern dönemde de etkinliğini sürdüreceğini ısrarla dile getirmesi, onu klasik sekülerleşme teorisyenlerinden uzaklaştırmaktadır. Bu bakımdan Hervieu-Léger'in hem klasik sekülerleşme tezini savunan hem de ona karşı çıkanların kendilerine dayanak bulabilecekleri argümanlar ileri sürdüğü görülür. O halde Hervieu-Léger, bütünüyle ne klasik sekülerleşme tezini ne de üretilen karşı tezleri savunan sosyologların safında değildir. Aslında o, sekülerleşme meselesine tabiri caizse bir kılıcın iki keskin yüzü gibi bakmakta ve her iki tezin de argümanlarının kolayca çürütülebilme imkânının bulunduğu düşünmektedir. İlişkisel sorgulamaları ise nihayetinde onun, klasik sekülerleşme tezinde daha fazla mesafe almasını beraberinde getirmektedir.

Şurası unutulmamalıdır ki Hervieu-Léger Fransız bir din sosyoloğudur. Dolayısıyla sosyolojisinin merkezine makul ve belki de kaçınılmaz bir şekilde Hristiyanlığı hatta Fransız Katolikliğini yerleştirmiştir. Bu bakımdan gelenek kavramını temellendirmesinden hafızayı içeriklendirmesine, sekülerleşmeyi bir toplumsal hafıza krizi şeklinde okumasından geleneği yeniden icat etme formlarına kadar analizlerinin hemen hepsinde Hristiyanlık nosyonu göze çarptığı için öne sürdüğü tezlerinin başka kültürler ve dinî gelenekler açısından kimi açmazlarla karşılaşması muhtemeldir. Örneğin; Hristiyanlığa kıyasla Yahudilik ve İslamiyet'te ibadetleri yerine getirmenin dinî inancın kriterleri arasında daha güçlü bir unsur olarak yer alması, İslam özelinde ise dinî inancın meşruiyetinin yalnızca geleneğe başvurularak sağlanamayacağı;

geleneğin, inancın kabul görmesinin bir ölçütü olarak konumlandırılmayacağı; “dinî kurum” kavramının büyük dinler özelinde dahi çok farklı arka plana ve tarihsel serüvene sahip olması, Avrupa’daki Müslümanların dinî deneyimlerinde geleneğin ve kolektif hafızanın fazla etkin olmaması (Ivanescu, 2016; Peter, 2021; Şentürk, 2000) gibi önemli eleştirilere işaret etmek gerekir. Nitekim kendi deyimiyle geleneksel/tarihsel/büyük bir din olarak Hervieu-Léger’in İslam’a ve İslam toplumlarına ilgisinin neredeyse hiç bulunmadığına, bazı modern dönem sosyologların aksine İslam’ı ve İslam toplumlarını bir karşılaştırma zemini olarak dahi eserlerinde gündeme getirmediğine ve bu yüzden de kimi çıkarsamalarının yalnızca Katolikliğe özgü kaldığına dikkat çekmemizde fayda bulunmaktadır. Diğer taraftan eserlerinde Hristiyanlığı bir bütün olarak düşündüğü, Hristiyanlığın erken dönemlerini hesaba katmadığı, bireyciliği ön plana çok fazla çıkarmayan modern dinî oluşumların da günümüzde rağbet gördüğü, geleneği tekdüze bir kavram olarak kabul etmenin isabetli olmayacağı veya bir geleneğe bağlı olmayan dinî anlayışların da mümkün olabileceği şeklinde ciddi eleştirilerle (Vance, 2005; Geaves, 2009; Sakaranaho, 2011) karşılaşmamız, Hervieu-Léger’in tezini evrensel bir metodolojiymiş gibi sunmanın son derece yanlış olacağı sonucuna varmamızı sağlamaktadır.

Söz konusu eleştiriler, Hervieu-Léger sosyolojisinin farklı kültürler ve dinler çerçevesinde yeni analizlere tabi tutulmasının önünde bir engel değildir. Söz gelimi ülkemizdeki Müslümanlık deneyiminden hareketle gelenek-din-hafıza ilişkiselliğinin izini sürmek verimli tartışmalara alan açabilir. Bugün gelenek olarak bahsettiğimiz veya o şekilde atıfta bulunduğumuz çerçevede İslam’ın öğretileri ve hayat görüşü ne kadar etkindir? Bu “gelenek” içerisinde acaba İslam’ın öngördüğü bireysel ve toplumsal hayat nizamı mı yoksa antropolojik/kültürel nitelikler barındıran ve zaman içerisinde dinî bir form alan yaşam pratikleri mi daha fazla yer kaplamaktadır? Gündelik hayat pratiklerimizde sahih bir İslami geleneğin izleğini takip etmek bugün ne kadar mümkün? Geleneğimizin, İslam’ın bugüne intikal ettirilmesinde ve yaşanılabilir bir form alabilmesinde nasıl bir rolü bulunmakta ve bu rol günümüzde yeni kuşakların hafıza pratiklerine ne ölçüde yansımaktadır? O halde bu geleneğin bireysel ve toplumsal hafızamızı oluşturmasındaki etkinliğini ve olumlu karşılıkları kadar handikaplarını da soğukkanlılıkla dile getirebilecek bir analiz çerçevesini ortaya koymak gerekmektedir. Başka bir çalışmanın hatta çalışmaların konusu olabilecek denli geniş çaplı analizlere ihtiyaç duyulan bu ilişkiselliğin aynı zamanda Türkiye özelinde tonu neredeyse hiç düşmeyecekmiş izlenimi veren sekülerleşme tartışmalarının seyrine etki edeceği muhakkaktır. Sonuç olarak Hervieu-Léger sosyolojisinin bütün bağlamlarıyla ülkemizdeki sosyal bilimlerin birikimine yeni bir soluk getirebileceği ve yeni bir tartışma zemini oluşturabileceği ortaya çıkmaktadır.

Hervieu-Léger Sociology: A Secularization Analysis in the Relationship of Tradition, Religion and Memory

Mustafa Derviş Dereli

Introduction

One of the issues that has been discussed in almost every period of sociology from its becoming a discipline until today is the future of religion. In fact, if the focal concepts of founding names such as Comte, Durkheim, Weber and Marx are taken into account, it will be seen that this interest started with the emergence of sociology as a discipline and continues today. French sociologist Hervieu-Léger, who contributed to the secularization discussions based on the prediction that religion would gradually emerge from the daily lives of individuals in modern times, also discussed the position of religion in the modern world around the concepts of tradition and memory chain.

Hervieu-Léger is a sociologist of religion who has been forgotten in Turkish literature or, to say the least, neglected. Although she rarely finds a place for herself in the main topics of sociology of religion such as tradition, generation, memory and secularization, her views have not been examined in detail. In this respect, the study aims to contribute to the ongoing debate on secularization in our country, as well as revealing the sociology of Hervieu-Léger. In this framework, firstly, it will be examined how Hervieu-Léger defines “religion” and the “tradition” that plays a

@ Assit. Prof., Erciyes University, mdervisdereli@erciyes.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0003-0263-7606>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0678
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

Received: 26.11.2021
Revision: 31.12.2021
Accepted: 04.10.2022
Online First: 13.06.2022

critical role in her interpretations, and then it will be determined what position she takes in secularization debates based on the deep-rooted relationship she established between memory and religion.

Concluding the Endless Debate:

The Need for a New Perspective on the Definition of Religion

According to Hervieu-Léger, who is seriously interested in the definition of religion, examining all the structures called religion in the modern era in the dichotomy of essential and functional definitions, which has been discussed since the birth of sociology, is a major deficiency. Since they can offer partial answers about the position of religion in the modern period, both definition forms will not be sufficient alone to understand today's religion and religiosity. According to Hervieu-Léger, the way out of this dilemma is to focus on the special way of believing that characterizes religion and the historical accumulation that reveals this form, rather than looking for a general definition of religion (2000, p. 75). Therefore, the most important thing to do in a sociological sense for a religion is to trace the origins of the legitimate tradition that carries that religion to the present.

With or Against Modernity? Building Blocks of Tradition and Religion

The relationship between tradition and modernity constitutes one of the most complex issues of social sciences. It is highly controversial among social scientists what kind of a phenomenon the tradition is in the sociological sense and how much importance it has lost in modern times. Taking a position due to this slippery character of the concept, Hervieu-Léger clearly states that she placed the Christian experience in France, more specifically French Catholicism, at the center of her analyses. According to her, it is necessary to re-express the deep relationship between tradition and religion in the context of modernity and realize that tradition is not excluded from the world of modernity, but is reconstructed in modernity. In other words, instead of carrying out the tradition in the same way in the present, it is necessary to bring the memory of the past to the present and to reconstruct the creative power of the tradition.

A Neglected Field of Study: The Relationship between Memory and Religion

Although memory, as one of the most striking areas of social sciences, has gained importance in modern times, the connection of memory with religion has not been examined in depth in the studies. Inspired by Durkheim's concept of "collective consciousness" and fed by Halbwachs' contributions to both Durkheim's sociology and his perspective on memory, Hervieu-Léger defined religion on the basis of tradition and memory. According to her, religion is "an ideological, practical and symbolic system through which consciousness, both individual and collective, of belonging to a particular chain of belief is constituted, maintained, developed and controlled" (2000, p. 82). Therefore, religion is a "chain of memory" that provides continuity from generation to generation. The indispensable conditions of this definition are to declare that one belongs to a chain of belief, to include herself/himself in the "memory of continuity", and to attribute legitimacy to the tradition that feeds the memory.

Secularization as a Social Memory Crisis: Fragmentation of Community, Religious Individualism and Religious Deinstitutionalization

In line with social scientists like Connerton (2018, 2019), Hervieu-Léger openly acknowledges the forgetful character of modernity. According to her, modern societies experience a deep amnesia/memory loss because the crisis of social memory is directly anchored in the emergence of modernity in the historical process. Hervieu-Léger defines secularization as the loss of power of tradition, which constitutes the chain of memory, over people's beliefs in the modern period. Secularization is not the disappearance of belief; is that the way of believing is confronted with generational differences. In this respect, secularization is the gradual weakening and breaking of the chain of memory, which had built a coherent world of meaning for generations in previous periods (2000, p. 121). As far as we can see in Hervieu-Léger's analyses of secularization, three main themes come to the fore: the fragmentation of the community, religious individualism and religious deinstitutionalization. Hervieu-Léger thinks of these three themes as interlocking rings and reads them as a holistic change rather than a priority-after sequence. In these analyses, of course, the Christian experience in France, more specifically the French Catholicism, is at the center. According to her, while Catholicism was in a position to be directly influential in almost every aspect of life in France for a very long time, it lost its importance after the 19th century. As a result, individuals or religious groups who were conscious of which memory chain they belonged to became mentally out of place (2002, p. 102).

According to Hervieu-Léger, the loss of importance religion faced on the European continent paralleled the loss of the church's institutional dominance and hegemony over society. The first seeds of this process, which Hervieu-Léger defines as "de-institutionalization", were historically sown by modernity's questioning of the world of tradition, and it began to take a more rooted form with the confinement of religion to a limited specialized field. The serious loss of power of Catholicism and Christianity in Europe compared to previous periods in the institutional sense caused the disintegration of the set of beliefs confirmed by religious institutions, and thus, in Hervieu-Léger's words, the separation of the rings of the chain of memory from each other.

The most important reflection of religious individualism, which we identified as the third theme in Hervieu-Léger's analysis of secularization, is the decline in the number of people who regularly go to church for worship in Europe. Hervieu-Léger also makes frequent references to this subject in her works. The fact that people started to build their religious understandings with more individualistic preferences has revealed some understandings expressed in the field of belief as "choose and mix" and "bricolage" in modern times. Now the new "truth" is religious subjectivism, which emerged with the idea that the individual can find her/his own way. According to Hervieu-Léger, this is one of the most important reasons why new generations lose their memory.

Reinventing the Chain of Memory and Maintaining Religion as an Element of Memory

Since Hervieu-Léger finally thought that religion had not disappeared from our age, she pondered the possibility of this process re-evolving. According to her, although it is difficult to re-establish the serenity of the religious trust environment fostered by memory practices in social conditions where collective memory is fragmented, it is not impossible. In modern times, people produce religious utopias to function as a nostalgic or exotic remembrance for various purposes such as re-establishing their relation with the metaphysical field and reaching their own origins. But every recalled memory is a reinvention; that is, memory does not relive the past in the same way, but rebuilds it by adapting it to the present (Halbwachs, 2019, p. 51). Utopia includes the proposal to replace a corrupted or abused official memory with a new memory order in economic, political, symbolic and many other aspects, thus a new imaginary order (Hervieu-Léger, 2000, p. 145).

Conclusion

Hervieu-Léger, as a French sociologist of religion, has centered her own social structure; therefore, it is possible that the theses she put forward will encounter some dilemmas in terms of other cultures and religious traditions. Some of these criticisms (Ivanescu, 2016; Peter, 2021; Vance, 2005; Geaves, 2009; Sakaranaho, 2011; Şentürk, 2000) are: Tradition is not a monolithic concept. Tradition cannot be positioned as a criterion for the acceptance of faith in every society. Religious understandings are not necessarily tied to a tradition or a chain of memories. Today, there is a great demand for modern religious formations that do not bring individualism to the fore. Worship is a stronger element among the criteria of religious belief in Judaism and Islam compared to Christianity. In the case of Islam, the legitimacy of religious belief cannot be achieved only by resorting to tradition. The expression of “religious institution” has a very different background and historical adventure, even in the case of major religions. Tradition and collective memory do not have much influence on the religious experience of Muslims in Europe.

Hervieu-Léger is not entirely on the side of sociologists who defend neither the classical secularization thesis nor the counter-arguments produced. While she puts forward that the arguments of both theses can be easily refuted, her questionings makes her more distant to the classical secularization thesis. As a result, it is revealed that Hervieu-Léger sociology will contribute to the social sciences accumulation in our country and will create a new discussion ground.

Kaynakça | References

- Akın, M. H. (2017). Türk modernleşmesi karşısında dini gruplar. *İnsan ve Toplum*, 7(1), 1-24.
- Asad, T. (2016). *Sekülerliğin biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve modernlik*. F. B. Aydar (Çev.). Metis Yayınları.
- Baudrillard, J. (1987). Modernity. D. J. Miller (Çev.). *Canadian Journal of Political and Social Theory*, 11(3), 63-72.
- Berger, P. L. (1999). Sekülerizmin gerilemesi. A. Köse (Çev.). *Liberal Düşünce*, 4(14), 84-95.
- Berger, P. L. (2002). Günümüz din sosyolojisi üzerine düşünceler. İ. Çapcıoğlu (Çev.). *Dini Araştırmalar*, 5(13), 187-198.
- Berger, P. L. (2005). *Kutsal şemsiye*. A. Coşkun (Çev.). Rağbet Yayınları.
- Berger, P. L., & Luckman, T. (2015). *Modernite, çoğulculuk ve anlam krizi - modern insanın yönelimi*. M. D. Dereli (Çev.). Heretik Yayınları.
- Bilgin, V. (2013). Çağdaş bir fenomen: Yeni dini hareketler. M. Bayyigit (Ed.). *Din sosyolojisi içinde* (ss. 305-332). Palet Yayınları.
- Bourdieu, P. (1991). Genesis and structure of the religious field. *Comparative Social Research*, 13, 1-43.
- Casanova, J. (2014). *Modern dünyada kamusal dinler*. M. M. Şahin (Çev. Ed.). Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.

- Connerton, P. (2018). *Modernite nasıl unutturur?* K. Kelebekoğlu (Çev.). Sel Yayınları.
- Connerton, P. (2019). *Toplumlar nasıl anımsar?* A. Şenel (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Davie, G. (1990). Believing without belonging: Is this the future of religion in Britain? *Social Compass*, 37(4), 455-469.
- Davie, G. (2000). *Religion in modern Europe: A Memory mutates*. Oxford University Press.
- Davie, G. (2006). Avrupa: Kuralı doğrulayan istisna mı? İ. Toker (Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(1), 219-238.
- Durkheim, E. (2010). *Dinsel yaşamın ilk biçimleri*. Ö. Ozankaya (Çev.). Cem Yayınevi.
- Fiocchetto, E. M. (2019). *Uprooting and rerooting religious identities: Understanding the experience of self-identified Christian millennial migrants from South America in Miami*. Florida International University Graduate School.
- Flanagan, K. (2001). Religion as a chain of memory [Book Review]. *New Blackfriars*, 82, 301-304.
- Geaves, R. (2009). Forget transmitted memory: The detraditionalised 'religion' of Prem Rawat. *Journal of Contemporary Religion*, 24(1), 19-33.
- Halbwachs, M. (2019). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. B. Uçar (Çev.). Heretik Yayıncılık.
- Halbwachs, M. (2021). *Kolektif hafıza*. B. Barış (Çev.). Heretik Yayıncılık.
- Hervieu-Léger, D. (1990). Religion and modernity in the French context: For a new approach to secularization. *Sociological Analysis*, 51, 15-25.
- Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a chain of memory*. S. Lee (Çev.). Polity Press.
- Hervieu-Léger, D. (2001). France's obsession with the "sectarian threat". *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 4(2), 249-257.
- Hervieu-Léger, D. (2002). Space and religion: New approaches to religious spatiality in modernity. *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(1), 99-105.
- Hervieu-Léger, D. (2005). Sekülerleşme, gelenek ve dindarlığın yeni şekilleri: Bazı teorik öneriler. H. Aydınalp (Çev.). *Dini Araştırmalar*, 7(21), 307-318.
- Hervieu-Léger, D. (2006). The role of religion in establishing social cohesion. Political Science. K. Michalski (Ed.). *Religion in the New Europe* içinde (ss. 45-63). Central European University Press.
- Iannaccone, L. R. (1992). Religious markets and the economics of religion. *Social Compass*, 39(1), 123-131.
- Ivanescu, C. (2016). *Islam and secular citizenship in the Netherlands, United Kingdom, and France*. Palgrave Macmillan.
- Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza: Hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi*. Ketebe Yayınları.
- Kaya, A. (2014). Bourdieu'nun materyalist ve siyasal din okuması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 85-96.
- Kirman, M. A. (2010). *Yeni dini hareketler sosyolojisi*. Birleşik Yayıncılık.
- Luckmann, T. (2003). *Görünmeyen din: Modern toplumda din problemi*. A. Coşkun ve F. Aydın (Çev.). Rağbet Yayınları.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekanları*. M. E. Özcan (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Otto, R. (1936). *The idea of the holy*. Oxford University Press.
- Peter, F. (2021). *Islam and the governing of Muslims in France: Secularism without religion*. Bloomsbury Academic.
- Sakaranaho, T. (2011). Religion and the study of social memory. *The Finnish Society for the Study of Religion*, 47(2), 135-158.

insan & toplum

- Şentürk, R. (2000). "Religion as a chain of memory" [Değerlendirme yazısı] *İslam Araştırmaları Dergisi*, 4, 290-294.
- Taylor, C. (2014). *Seküler çağ*. D. Körpe (Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Vance, L. (2005). Religion as a chain of memory [Book Review]. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 8(3), 128-129.
- Weber, M. (2012). *Din sosyolojisi*. L. Boyacı (Çev.). Yarn Yayınları.
- Wilson, B. R. (1966). *Religion in secular society: A sociological comment*. London Watts.
- Wilson, B. R., & Bruce, S. (2017). *Seküler toplumlarda din 50 yıl sonra*. Ö. F. Darende (Çev.). Pegem Akademi Yayınları.
- Wuthnow, R. (1998). *After heaven spirituality in America since the 1950s*. University of California Press.
- Yavuz, A. Ö. (2021). *Coğrafya ve mezhep: Horasan'da Eş'ariliğin tarihsel gelişimi*. Klasik Yayınları.
- Yel, A. M. (2007). Bourdieu ve din alanı: Sermaye, iktidar, modernlik. G. Çeğin vd. (Ed.). *Ocak ve Zanaat* içinde (ss. 559-580). İletişim Yayınları.